

מאה שערים

עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים
לזכר
יצחק טברסקי

בעריכת
עזרא פליישר, יעקב בלידשטיין
כרמי הורוביץ, דב ספטימוס

הספר יצא לאור בסיוע
קרן מנדל, ירושלים
קרן לוציוס נ' ליטאואר, ניו יורק

ההפצה: הוצאת מאגנס

ת"ד 39099, ירושלים 91390, פקס 02-5633370, E-mail: magnes@vms.huji.ac.il

©

כל הזכויות שמורות
להוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס
האוניברסיטה העברית
ירושלים תשס"א

מסת"ב 1-121-493-965 ISBN

נדפס בישראל
סדר ועימוד: דעץ, ירושלים

פירוש הראב"ד למס' שקלים? חידה ביבליוגרפית – בעיה היסטורית

מאת

יעקב זוסמן

א

מפירושו המרובים של גדולי המפרשים,¹ הראב"ד, למשנה ולתלמוד לא הגיעו אלינו אלא פירושי שתיים ממסכתות המשנה (עדיות וקנינים) ושתיים ממסכתות התלמוד הבבלי (בבא קמא ועבודה זרה), ואף אלה ברובם לא נדפסו אלא בדורות האחרונים. תחילה

* מאמר זה נכתב לפני שנים רבות, במקביל למאמרי 'מסורת-לימוד ומסורת-נוסח של התלמוד הירושלמי – לבירור נוסחאותיה של ירושלמי מסכת שקלים', לקראת יום הולדתו השמונים של מורנו הגר"ש ליברמן ז"ל, בסיוון תשל"ח – שהופיע במחקרים בספרות התלמודית, ירושלים תשמ"ג (להלן ספר ליברמן), עמ' 12 ואילך; ראה שם, עמ' 14, הערה 11, עמ' 34 ואילך, הערות תשמ"ג (להלן ספר ליברמן), עמ' 12 ואילך; ראה גם דבריי בתוך: 'א"א אורבך: ביו-ביבליוגרפיה מחקרית', ירושלים 113-120, 130 ועוד; וראה גם דבריי בתוך: 'א"א אורבך: ביו-ביבליוגרפיה', ירושלים תשנ"ג (להלן אורבך, בירביבליוגרפיה), עמ' 49, הערה 81, עמ' 52, הערה 87. המאמר היה בזמנו בידי פרופ' יצחק טברסקי ז"ל והוא אף הזכירו בנספחים למהדורה השנייה של חיבורו הגדול על הראב"ד, פילדלפיה 1980 (להלן טברסקי, ראב"ד), עמ' 352. את פרסום המאמר השהיתי לא רק משום שלא הצלחתי לפתור את החידה הביבליוגרפית (פירוש מס' שקלים לראב"ד), אלא – ובעיקר – משום שקיויתי שאזכה לברר את הבעיה ההיסטורית הגדולה (אשכנז-פרובנס-איטליה) בקווים גדולים וברורים יותר; ראה להלן, הערה 91. כעת, משלא זכינו, ובעל הדברים הלך מאתנו בטרם עת, הריני מקדיש את המאמר הבלתי גמור לזכרו המבורך. במשך השנים היה המאמר בידיהם של כמה מעמיתיי (אחדים אף הזכירוהו, כגון פרופ' ח' סולוביצ'יק, במאמרו *History of Halakha*, *Jewish History*, 5 (1991) [להלן סולוביצ'יק, *Jewish History*], ראה עמ' 123, הערה 126). חלקו הראשון של המאמר נשאר בעיקרו במתכונתו המקורית, אלא שכעת, לקראת פרסומו, נוספו בו כמה הערות (בעיקר לפרסומים שהופיעו בינתיים), שצוינו בדרך כלל בסוגריים מרובעים. אני מבקש להודות למר ישראל חזני שטרח עמי עוד בזמנו בהכנת המאמר לפרסום, והוא חזר ונרתם גם כעת למלאכה, לקראת הבאתו לדפוס.

1 כינויו המקובל של הראב"ד בפי המאירי [ראה ב"ז בנדיקט, מרכז התורה בפרובנס, ירושלים תשמ"ה (להלן בנדיקט, מרכז התורה), עמ' 279], וכך הוא מתואר בפרובנס מאז ומתמיד, כגון על ידי בעל ספר הבתים (מהד' הרשלר, ירושלים תשמ"ג, הקדמה, עמ' 72): פירוש רוב התלמוד וחקר ג"כ פירוש תורת כהנים וכתב ענינים על דברי המפרשים וכו'. גם בעיני הכרוניקון הפרובנסלי האנונימי (נויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים, א [להלן סדר החכמים], אוקספורד תרמ"ח,

נדפסו פירושי המשנה² שלו; פירושו לתלמוד ראו אור רק בדור האחרון.³ מחיבוריו

עמ' 84; ראה ג' כהן, ס' הקבלה לראב"ד, פילדלפיה תשכ"ח, המבוא העברי, עמ' יא, והמבוא האנגלי, סוף עמ' 142) הוא קודם כול פרשן: 'והוא עשה ספרים הרבה וכו' ב פ י ר ו ש ובפסק הלכה'. ובאמת, כל המכיר את כתביו ועומד על יחודו של הראב"ד רואה בו, בפירושו, בפסקיו ובהשגותיו, בראש ובראשונה את הפרשן הגדול והמקורי בעל השליטה הסוברנית במקורות. ולא רק בעיני תלמידיו ותלמידי תלמידיו כך, אלא כנראה גם בהערכת עצמו: 'זוה המאסף לא בא לפרש אלא לאסוף' (השגות הל' מעשר פ"ג ה"כ) – הרמב"ם הוא 'המאסף' (ראה גם הל' כלאים פ"ו ה"ב), ואילו הוא עצמו 'המפרש'; וראה הל' שבת פ"ד ה"ט, הל' מעשה"ק פ"ח ה"א, הל' מעילה פ"ו ה"ח, וכן הל' שמיטה פ"ט ה"ח ועוד; וראה גם ההשגה שבסוף ההקדמה: 'זאילו ידע כי יש גדול ממנו [השמיטה עה"ד? – ראה מהד' נאור, עמ' ה] הפליג שמועתו לדעת אחרת היה חוזר בו [...] ועתה לא אדע למה אחזור [...] בשביל חבורו של זה המחבר [...] זוה המחבר בירר דברי האחד [...] ועי"ש לעיל: זוה המאסף וכו', וכאלה עוד. וראה הל' ט"מ פ"ז ה"ה: 'ולמה לא פירש', וכסף משנה שם: 'אין זה תפיסה על רבינו מפני שרבינו בספר הזה מחבר ולא מפרש'. זה המחבר הוא כינוי רגיל אצל הראב"ד על הרמב"ם. על השימוש במונח 'חיבור' בימי הביניים, ראה ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 314. [וראה קעת משי"כ בכתבי יד ומסורות נוסח של המשנה, דברי הקונגרס השביעי למדעי היהדות, ג, ירושלים תשמ"א (להלן מסורת המשנה), עמ' 243, הערה 106, ומש"צ שם – ולעומתו י' טברסקי, מבוא למשנה תורה, ירושלים תשנ"א, עמ' 87, הערה 25]. ונראה שלא בכדי כינו בפרובנס את הרמב"ם 'גדולי המחברים' ואת הראב"ד 'גדולי המפרשים' (אלא שכינויים כגון אלה אינם קבועים, ויש שהשתמשו בגדולי המפרשים לרש"י ואחרים; ראה למשל תלמיד הרשב"א, שיטת הקדמונים ב"מ, ניו יורק תשכ"ז, הקדמה, עמ' טז [ראה י' ליפשיץ, סנהדרי גדולה, א, ירושלים תשכ"ח, עמ' 57]. וראה יד מלאכי, כללי הרמב"ם וכו', סי' מה). [על הראב"ד זה מפרש' ראה: ח' סולוביצ'יק, 'Rabad of Posquières', ספר היוכל לי' כ"ץ, ירושלים תש"ם, חלק לועזי, עמ' 7 ואילך (להלן ספר כ"ץ); טברסקי, ראב"ד, עמ' 350; סולוביצ'יק, *Jewish History*, עמ' 116, הערה 2].

עדיין – בש"ס בומברג, ויניציאה רפ"א [נשמט בד"צ ירושלים תשכ"ח]. (עד כמה שידוע לי לא נשתמר ממנו שום כתב יד); קינים – קושטא תק"ה (על כתב היד ומהדורותיו השונות של חיבור זה ראה: י' תא-שמע, 'ספרי הריבות בין הראב"ד לרז"ה מלונלי', קרית ספר, נב [תשל"ז], עמ' 557 ואילך; הנ"ל, 'חיבוריו של הרז"ה בעל ספר "המאור"', עלי ספר, ו-ז [תשל"ט], עמ' 61 [וכעת ח' סולוביצ'יק, *Jewish History*, עמ' 79. אגב אעיר שהשיר של הראב"ד/הראב"י (?) ש'נשמט מן הדפוס' (תא-שמע [עלי ספר הנ"ל], עמ' 61 ועמ' 72), נדפס כבר כשבעים שנה קודם לכן בידי מרכס ב-REJ שצוין להלן, הערה 5]. – למפרשי מס' קינים ראה עוד להלן, הערה 70. בבא קמא – מהד' ש' אטלס, לונדון ת"ש (מכתב יד יחידי בעולם); עבודה זרה – מהד' א' סופר, ניו יורק תשכ"א (כנ"ל). עוד בשנת תרצ"ה כותב פרופ' ש' אסף ז"ל בהקדמתו לספרן של ראשונים, 'ירושלים תרצ"ה, עמ' [1]: 'חידושי הראב"ד למסכתות שונות [...] לא ראו אור'. לקטלוג מינכן של רמשי"ש, מס' 149 ראה דק"ס, ב"ב, עמ' 9. הקטע מפירוש מס' שבועות שבכ"י אוקספורד – גרוס, *MGWJ*, 22 (1873), p. 457, n. 1 – נדפס בינתיים בידי ש' וילמן, בסוף תוס' הרא"ש למס' שבועות, ירושלים תשל"ה [וראה קעת שרי האלה, מהד"ב, ירושלים תשל"ט, עמ' תרכ]; מקצת ליקוטי מס' קידושין נדפסו ע"י ב"צ וכולדר, 'תוספות ישנים וחידושי הראב"ד על פרק ראשון ופרק שני של קידושין', *HUCA*, 37 (1966), חלק עברי, עמ' סה ואילך; לחידושי מס' בבא בתרא ראה הסכמת

לשאר מסכתות המשנה והתלמוד⁴ לא הגיעו אלינו אלא שרידים ואזכורים כלליים בלבד.⁵ היקפה, ייחודה, השפעתה, ומעל לכל גורלה של יצירה פרשנית גדולה זו מצפים עדיין לבירור יסודי.⁶ אבל בעוד שלרוב מסכתות 'תלתא סדרי', ידועה ורשומה לפחות עובדת קיומם של הפירושים והחידושים, ברצוני להפנות את תשומת הלב לפירושו של הראב"ד לאחת המסכתות שלא הוזכרה כמדומני אצל אף אחד מן רושמי חיבורי הראב"ד: פירוש למסכת שקלים.

הרי"ז אולמן לחי' הריטב"א מס' פסחים, ורשא תרכ"ב, ובהערת המו"ל שם, וראה גם הכותרת הלועזית שעל עמוד השער [לאחרונה נתבשרנו על כ"י מוסקבה של חידושי בבא בתרא = כ"י ורשה הנ"ל?]; כ"י חידושי ברכות מוזכר ע"י הרב י"מ טולידנו (תרביץ, יד [תש"ג], עמ' 142), אבל לא הצלחתי לאתרו. וכמדומה שזה כל מה שנותר לפלטה מפירושי המרובים של הראב"ד לתלמוד בבבלי, מלבד החומר המרובה מאוד שנשתמר אצל ראשונים (וכן שטמ"ק [כעת גם שטמ"ק לחולין] ועוד) שהרבו להביא מתורתו. [ראה עוד להלן, סוף נספח ב.].

לפירושי המשנה ראה להלן, הערה 22; לפירושי התלמוד, הערה 21. 4

כגון המובאות שבתוך חיבוריהם של הראשונים שבאו אחריו, בעיקר באמצעות בית מדרשו של הרמב"ן. עד לימינו היה זה המקור היחידי לפירושי התלמוד של גדולי המפרשים שהיה מן המחברים הפוריים ביותר, וכדברי עצמו בחרוזיו שבסוף פירוש מס' קנים: 'אין טוב לבד כי עשות צדק והרבות ספרים' (A. Marx, 'Le poème final du commentaire de Kinnim', REJ, 61 [1911], p. 135).

חיבוריו של הראב"ד הופיעו בדפוס טיפין טיפין, וזה סדר הופעתם עד לאמצע המאה ה"ח: (א) השגות הרמב"ם, קושטא רס"ט. ראה: א"א אורבך, 'השגות הראב"ד ל'משנה תורה' בדפוסים ובכתבי יד', קרית ספר, לג [תשי"ח], עמ' 361 [לכתבי יד ראה ח' סולוביצ'יק, ספר כ"ן, עמ' 9; בזמן האחרון החלו להופיע במקביל מהדורות חלקיות המבוססות על כתבי יד]; (ב) פירוש מס' עדיות, ויניציאה רפ"א (ראה לעיל, הערה 2, ולהלן, הערה 70); (ג) חלק קטן מפירוש תורת כהנים, קושטא רפ"ג (?) – ראה טברסקי, ראב"ד, עמ' 99, הערה 15, והספרות הרשומה שם; וראה גם ילינק, קונטרס המגיד, עמ' 17 (37) בהערה והנ"ש; א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 86 [וראה כעת: מ' כהנא, 'אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ב, עמ' 28, הערה 4; הנ"ל, אוצר כת"י של מדרשי ההלכה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 61; וראה עוד להלן, הערה 64]. בין כתבי היד השונים של חיבור חשוב זה קיימים שינויים גדולים, שהם מעין 'מהדורות' שונות, כדרכו של הראב"ד המעיין הנובע (ראה כבר: א"ה וייס, מבוא למהדורת תורת כהנים שלו, ווין תרכ"ב, עמ' 8 סע"א; י' טברסקי, שם, עמ' 104; תא-שמע, ק"ס [לעיל, הערה 2], עמ' 559 והערה 7 שם [וכעת א' שושנה, תורת כהנים, ח"א, ירושלים וקליבלנד תשנ"א, עמ' יח]); (ד) בעלי הנפש, ויניציאה שס"ב (ראה תא-שמע שם, עמ' 560 ואילך); (ה) תמים דעים (תמת ישרים), ויניציאה שפ"ב (כמדומני שמקובץ חשוב זה של תשובות, פסקים, השגות על הרי"ף והרז"ה וכו' שלא זכה עדיין לטיפול הראוי לו, לא נשתמר שום כתב יד); (ו) המיוחס לראב"ד לתמיד, פראג תפ"ה – ראה להלן, הערה 53; (ז) השגות הרי"ף למס' יבמות – ספר הזכות לרמב"ן, 'שבעה עיניים', ליורנו תק"ה; (ח) פירוש מס' קנים, קושטא תקו"ה (ראה לעיל, הערה 2). נמצא שמכל פירושי הראב"ד לש"ס לא נדפסו עד אמצע המאה ה"ח אלא פירושי שתי מסכתות המשנה הללו בלבד: עדיות וקנים! עובדת היעלם של פירושי וחיידושי הראב"ד למסכתות הש"ס היא מן הפליאות הגדולות של תולדות הספרות הרבנית [דבריו של ח' סולוביצ'יק (ספר כ"ן, עמ' 17) על גורל המסורת הפרובנסלית, אין בהם אלא הסבר חלקי בלבד]. וראה עוד להלן, הערה 21 והערה 52.

על קיומו של פירוש הראב"ד למסכת שקלים אנו למדים מפירושו של ר' שלמה סיריליאו (הרש"ס) לירושלמי למסכת זו,⁷ פירוש שבו הוא מביא לאורך המסכת כעשרים

7 פירוש הרש"ס למ' שקלים נדפס לראשונה לפני כעשרים [ארבעים] שנה ע"י הרב א' גרבוז, ירושלים תשי"ח. מן הראוי לציין שההעתקה שבמהדורה זו נקייה בדרך כלל מטעויות העתקה של ממש, אלא שכתב היד שהפירוש נדפס ממנו (כ"י הספרייה הבריטית 403) מלא הגהות והוספות על הגיליונות ובין השורות, וכל אלה אינן באות לידי ביטוי בהדפסה הרצופה והחלקה. ובכלל, חבל שהמהדיר לא הקדים שום דברי מבוא לחיבור חשוב זה, לא על טיב כתב היד ונוסח הירושלמי שבו, ולא על טיב הפירוש והחכמים והחיבורים המובאים בו, וכל כיוצא באלה. ואכן, במס' שקלים היו לפני הרש"ס כתבי יד של המסכת ופירושי ראשונים בכתבי יד שלא הגיעו לידינו, וזו כנראה הסיבה שהוא פתח את פירושו לירושלמי דווקא במסכת זו (ראה פתיחתו הכוללת, ד"ה וארא, ולהלן, הערה 13), אף על פי שבמסורת הספרדית לא נלמדה מסכת ירושלמית זו יותר משאר כל מסכתות הירושלמי (ראה דבריי בספר ליברמן, עמ' 40, הערה 126; 'כתובת הלכתית מעמק בית שאן', תרביץ, מג [תשל"ד], עמ' 108, הערה 110 ו'ברייתא דתחומי ארץ ישראל', תרביץ, מה [תשל"ו], עמ' 220, הערה 20).

במסכת שקלים עמדו לרשותו של הרש"ס, מלבד נוסח המסכת, כמה פירושים בכתב-יד: פירוש הראב"ד, 'פירוש גאון' ופירוש הרא"ש. ובעוד שפירוש הרא"ש היה מצוי בידיהם של כמה חכמים ואף נדפס לאחרונה (ירושלים תש"ג – נמצא בידי כתב יד נוסף שלא עמד לרשותו של המהדיר, אף הוא מבית מדרשו של ר"ב אשכנזי?), הרי פירוש הראב"ד ופירוש 'הגאון' לא זוהו עד היום (פירוש 'הגאון' הוא ככל הנראה חיבור אשכנזי, מחוג חסידי אשכנז; – ראה ספר ליברמן, עמ' 35). [לשימושו של הרש"ס ב'גאון' ראה כעת: ע' סמואל, 'מפעלו הפרשני והטקסטואלי של הרש"ס', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ח, עמ' 218 (להלן סמואל, רש"ס)]. ואפשר שכך היה רשום על כתב-היד, והרי ידוע שימושם של חכמי אשכנז בתואר 'גאון' לגבי קדמוניהם [ראה מ' עסיס, 'לתולדות הנוסח של מסכת שקלים', דברי הקונגרס השביעי למדעי היהדות, ג, עמ' 142, הערה 16; הנ"ל, 'לנוסח הירושלמי של רש"ס במס' שקלים', ספר זכרון להרב י' נסים, ירושלים תשמ"ה, עמ' קיט ואילך].

פירושי הרש"ס למסכתות סדר זרעים הגיעו אלינו בהעתקות אחדות, שבחלקן הן כנראה עיבודים שונים של המחבר עצמו (ראה תרביץ הנ"ל), וכידוע עשה הרב 'מהדורות' לפירושו, כפי שיוצא מדברי עצמו וכעדותו של בעל מלאכת שלמה (פאה פ"ז מ"ג, וכבר העיר על כך רטנר, אהבת ציון וירושלים, ברכות, עמ' 90, ובעקבותיו מדפיסי הירושלמי דפוס וילנא תרפ"ג [וראה: עלי תמר, א, תל אביב תשל"ט, עמ' תכה, וכעת סמואל, רש"ס, עמ' 30]), ואילו למס' שקלים אין לנו אלא העתקה אחת בלבד, כ"י הספרייה הבריטית הנ"ל (בהסכמת רי"ש נתנון לברכה משולשת, ורשה תרכ"ג, מוזכר בין יתר כתבי היד שרכש ר"ז יעב"ץ: 'מהר"ש סירלי שקלים' [וראה גם ר"ן לר"ה, ירושלים תרל"א; וצ"ע. ראה כעת סמואל, רש"ס, עמ' 52]). אבל בפני ר"ש עדני הייתה גם למס' שקלים מהדורה אחרת מפ"י הרש"ס (שהגיעה לידי בשלבים מאוחרים של כתיבת חיבורו, ראה מלאכת שלמה, שקלים, פ"ג מ"ב, פ"ד מ"ה, פ"ז מ"ד. ובאמת, בעוד שבהקדמה לפירושו אין הוא מזכיר אלא רש"ס לזרעים ועדיות בלבד, הרי בגוף הפירוש הוא מביא גם במסכתות אחרות, כולל קטעי מובאות מן פ"י הראב"ד, כגון תענית פ"ד מ"ה [על היחס שבין ההקדמה לפירוש הנדפס בכללו ראה צ' פיינטוך, מסורות ונוסחאות בתלמוד, רמת-גן תשמ"ה, עמ' 180]). ועל כן, בכמה מהעיתות המרובות מן רש"ס במסכת זו יש שינויים מהותיים לעומת המהדורה שלפנינו [ראה כעת: מ' עסיס הנ"ל (ספר זכרון לרב נסים), עמ' קכז].

פירושי הראב"ד שבמלאכת שלמה לשקלים – מלבד ההשגות, פירוש תו"כ והמיוחס לתמיד –

קטעים מחיבור זה בלשונם, ובשמו המפורש של הראב"ד, והם מפורטים להלן בנספח למאמר זה.⁸ חלק מציטטות אלו מכוונות למשנה⁹ אבל רובן מוסבות על הירושלמי, ואף

לקוחים כולם מן הרש"ס, גם במקומות הבודדים שאין הרב מציין במפורש את מקורו (כגון פ"ד מ"ט, פ"ז מ"ד), אלא שבמהד' הרש"ס שלפניו היו שינויים והוספות לעומת הרש"ס שלנו גם במובאות מן פירוש הראב"ד (כתב יד של מהדורה זו היה כנראה עוד בידי החיד"א, ראה בהערה הנ"ל לפ"ג, ד"ה מפני הברכה; והוא מביא ממנו גם בחיבוריו האחרים, כגון צוארי שלל הפטרת בחוקותי, עין זוכר אות ב ס"י לח. וראה גם ברכי יוסף, י"ד, ס"י רנט, סק"ג [ספר ליברמן, עמ' 40, ד"ה ואע"פ], ושה"ג בערכו). מלבד הרש"ס לא ידוע לי על שום מחבר אחר שהיה לפניו פירוש מס' שקלים על שם הראב"ד (אבל ראה שיטה מקובצת, כתובות קו ע"א, ד"ה מגיה ספרים, בשם תלמיד הרשב"א: 'כך פי' הראב"ד' – כתובות/שקלים?), ולכאורה נראה שגם ר"ב אשכנזי (ראה להלן, הערה 53 והנ"ש) לא הכירו, שהרי בעל מלאכת שלמה שהגהות רבו למס' שקלים היו כנראה בידו, אינו מביא בשם הראב"ד לשקלים אלא מן הרש"ס בלבד (בדפים הבודדים ששרדו מן ההגהות המיוחסות לרב"א למס' שקלים שבטופס בבלי ויניציאה רפ"ב (כ"י מוסקבה גינצבורג 815 – צילום מכון בן צבי מס' 75 – ראה א' שוחטמן, "בנין שלמה לחכמת בצלאל" לר' שלמה עדני", עלי ספר, ג [תשל"ז], עמ' 84), לא מצאתי אלא הגהות בנוסח הירושלמי, כנראה עפ"י ירושלמי ויניציאה רפ"ג? וכמדומני שגם הרש"ס עצמו אינו מביא מפירוש זה בשום מקום אחר בחיבורו הגדול לכל סדר זרעים ולמס' עדיות [ראה כעת: סמואל, רש"ס עמ' 225]). המובאות המעטות ממנו אצל מחברים אחרים נובעות כנראה כולן מן הרש"ס במישרין או דרך בעל מלאכת שלמה. פי' הרש"ס למס' שקלים לא זכה לתפוצה (הרבה פחות מן הפירוש לסדר זרעים) וכמדומני שגם בארצות המזרח רק חכמים מעטים הכירוהו (מלאכת שלמה, שדה יהושע – ראה ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' 154, ומשי"כ במאמרי הנ"ל שם – ודרכו גם הרא"ף [ראה אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 487 ועוד]; חזון נחום, החיד"א, נחמד למראה) – אבל עכ"פ היינו צריכים לדעת על חיבורו זה של הראב"ד לפחות מהם ודרכם, וכן מפי חכמים שהכירו את פתיחתו הכוללת של הרש"ס (שנדפסה כבר לפני למעלה ממאה שנה). ואף על פי כן, כאמור, עד כמה שידוע לי, איש מרושמי חיבורי הראב"ד (להלן, הערה 21) לא העיר על כך. היחידי שרשם אותו בין מפרשי מסכת שקלים היה ראטנר, אהבת ציון וירושלים, עמ' 1 (עפ"י מלאכת שלמה והקדמת הרש"ס). [וראה כעת ד"צ של טברסקי, ראב"ד 1980, עמ' 352]. ראה להלן, נספח א, שם נרשמו אמנם כ"ג הבאות שברש"ס בשם הראב"ד, אבל ככל הנראה יש להוציא מהן את מס' 16, 18 ו-23; עיי"ש, וכן ראה מה שהערתי על מס' 17 ועל מס' 11. להלן שם נרשמו כל המובאות בשם הראב"ד, להוציא את אלה שנלקחו מן השגות הרמב"ם או מפירוש תורת כהנים, שאותן מביא הרש"ס כמה פעמים לאורך המסכת כולה, בדרך כלל בשמן במפורש, כגון טו ע"א (תו"כ, מהד' א"ה וייס, כה ע"ד!), טז ע"ב (השגות), יז ע"א (תו"כ, שם, כד ע"ב!), יז ע"ב (השגות), מז ע"ב (השגות), נט סע"ב (תו"כ – ?) ועוד. (וראה גם נ ע"א, ד"ה מנורה בצפון: יזכן דעת התוס' והראב"ד ז"ל; ראה השגות לפ"ג מהל' בית הבחירה, הי"ב; וראה גם מס' 6, והערה שם).

8

הרש"ס בפירושו למסכתות השונות מביא עוד כמה מחיבורי הראב"ד: פירוש תורת כהנים (כנראה מכתב יד), פירוש מס' עדיות (מן הדפוס? הוא השתמש בו גם להגהת נוסח הירושלמי שלו, כגון ברכות פ"ח, יב רע"ב, ראה מבואות לספרות אמוראים, עמ' 367, הערה 12, וכך 'גרסתו' גם בירושלמי עדיות פ"ד שלח[!]) כ"י מוסקבה קפט ע"א), השגות הרמב"ם (מן הדפוס?); כמו כן הוא מביא כנראה כמה פעמים מפי' המיוחס לראב"ד למס' תמיד (מכתב יד – ראה להלן, הערה 62), ואולי עוד. אבל משי"כ הרש"ס (מעשרות פ"א, ג ע"ב) 'ושב מצאתי להראב"ד ז"ל שחזר בו

לסוגיות שהן רחוקות מאוד מענייני המשנה.¹⁰ אם אמנם ייחוסו של החיבור לראב"ד נכון הוא, לפנינו לכאורה ידיעה חדשה לגמרי: מציאותו של פירוש הראב"ד לאחת ממסכתות הירושלמי. ואם כן, יהא זה, ככל שידוע לנו, הפירוש הקדום ביותר על הירושלמי, לאחד מגדולי הראשונים.¹¹

אלא שמתברר שהפירוש, למרות עיסוקו המרובה בירושלמי, אינו בעיקרו אלא פירוש למשנה, שהרי כך מעיד עליו הרש"ס בפתיחתו הכוללת:¹² 'וארא והנה [...] מסכת

וכתב לסוף ימיו זה הלשון וכו', לקוח אולי מכפתור ופרח ספ"ג (מהד' לונץ, עמ' כ) המביא קטע זה בשם 'כתב הראב"ד ז"ל בספר כתוב שם פרק העור והרוטב' [אלא שלא ברור לי מניין לו לרש"ס 'סוף ימיו'?! – השוה כתוב שם, עירובין ספ"ט, מהד' חסידא עמ' 13, וצ"ע]; כפתור ופרח היה בידי הרש"ס בכתב יד (ראה שביעית פ"ו, צו ע"א) וכנראה השתמש בו גם במקומות אחרים, ועדיין צ"ע. [ראה כעת סמואל, רש"ס, עמ' 225 ועמ' 230].

ספרייתו של הרש"ס הייתה עשירה למדיי בחיבורי ראשונים – רובם בכתבי יד. היו לפניו כמה ממפרשי סדר זרעים: הריבמ"ץ, פה"מ לרמב"ם, הר"ש (בכתב יד?), ר"מ ן' סהולא (למשנה – ראה להלן, הערה 15) ופירוש הרא"ש; וכן כמה ממפרשי מס' שקלים (לעיל, הערה 7). כמו כן היו לפניו בכתב יד כמה וכמה ראשונים לשאר מסכתות הש"ס, כגון: הר"ח (במקורו?), בעל המאור, תוספות שני, הרמב"ן, הרשב"א, הר"ן, פירוש הרא"ש לשקלים הוריות תמיד ומידות (!) ראה להלן) ועוד, וכן המיוחס לרש"י לדבה"י בנוסח שונה מן הנדפס (ראה להלן, הערה 76) והמיוחס לרש"י לבראשית רבה – ראה הפתיחה ח"ב ערך דלמא. חידושי המאירי לכמה מסכתות נדפסו מהעתיקת בנו של הרש"ס (ראה פרומקין וריבלין, תולדות חכמי ירושלים, ג, ירושלים תרפ"ח – תר"ץ, עמ' 188), אבל משום שאין אנו יודעים בדיוק את תאריכי כתיבתם של חיבורי הרש"ס לא תמיד ברור לנו איזה מן הספרים היו לפניו כבר בדפוס; כגון: 'כתב הרב ר' שמעיה' וכו' בפ"י למס' מידות' (שקלים פ"ו, מז ע"ב – ויניציאה רפ"ג?!) [על ספרייתו של הרש"ס ראה כעת סמואל, רש"ס, עמ' 197 ואילך].

9 כרבע מכל מובאותיו של הרש"ס מוסבות על המשנה: כו רע"א (לפ"ג מ"ג – מס' 10); לד ע"א (פ"ד מ"ה – מס' 12); לח ע"ב (פ"ד מ"ט – מס' 13); מז ע"ב (פ"ו מ"ג – מס' 17); נה רע"ב (פ"ז מ"ז – מס' 21); [וראה גם מח ע"ב (פ"ז מ"ד – מס' 18) וכן נט רע"א (פ"ח מ"ה – מס' 23)]. כגון מס' 5, 11, 15.

10 הפירוש הקדום ביותר לירושלמי הידוע לנו עד כה הוא לר' יצחק הכהן מנרבונא, תלמידו של הראב"ד, ראה הר"ש ליברמן, 'משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי', ספר יובל לא' מארכס, ניריורק תש"י, עמ' רפט-רצב [=מחקרים בתורת ארץ-ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 298-301]; וכעת גם פירוש התפילות לר"י ב"ר יקר, ח"א עמ' ב]; וראה אור זרוע, ח"ב, הל' פסחים, סי' רלג, עיי"ש! וראה בעלי התוספות, עמ' 361 [438], הערה 23*, ועדיין צ"ע.

על כל פנים, אין לנו שום ידיעה על פירוש למסכת כלשהי של הירושלמי לראב"ד עצמו. על יחסו של הראב"ד לירושלמי יש לדון בנפרד (ראה להלן, הערה 109), אבל אין כל זכר לפירוש משלו. כל מה שמובא על ידי הבאים אחריו בשמו כפירוש לירושלמי מתברר תמיד שהוא לקוח מדבריו אגב טיפולו בסוגיות הבבלי באחד מחיבוריו. כנראה כך הוא גם בניסוחים מטעים לכאורה, כגון זה שבמיוחס לריטב"א לב"מ (חיבור פרוכנסלי מובהק), קה ע"ב, ד"ה מטפחות: 'מצאתי בירושלמי במסכת ברכות [...] ומצאתי פירושו מכתבת הראב"ד ז"ל, עיי"ש; וראה טור או"ח סי' קי"ד: 'זאתמר בירושלמי [...] ופירשה הראב"ד', וכאלה עוד.

12 דפוס וילנא, עמ' 32, וכן שם בסוף 'החלק הב', וראה כבר פרומקין וריבלין, שם, א, עמ' 66. אבל בפתיחתו למס' שקלים אין הוא מזכירו, משום שאין זו פתיחה כלל, אלא פירוש לפ"א מ"א,

שקלים,¹³ ולא ראיתי ולא שמעתי בה שום פירוש, והרא"ש ז"ל פירש המשניות ולא הגמרא, והנה היא מסוגרת נשאר. ובעברי באדריאנופולי מצאתי שם פירוש להראב"ד ז"ל, והפירוש היה חסר ולא היה בו אלא שני שלישי המסכתא¹⁴ וגם אותו פירוש לא היה על דרך הגמרא אלא פירוש למשניותיה וקצת לקוטות מן הגמרא. אבל כפי שראינו קצת לקוטות' אלו לא היו כנראה מועטות כלל. מכל מקום, גם אם החיבור בעיקרו פירוש המשנה הוא, נתפרש בו כנראה חלק הגון מן הירושלמי של המסכת,¹⁵ ואם אמנם הפירוש פירושו של הראב"ד הוא, הרי זה עדיין החיבור הקדום ביותר הידוע לנו המפרש בצורה רצופה למדיי מסכת ממסכתות הירושלמי, גם אם אין הוא מוקדש לכך בייחוד.¹⁶

ורק המהדיר העמידו בראש החיבור כ'פתיחה' [ראה גם עסיס (לעיל, הערה 7) עמ' קכא, הערה 26]. פתיחה חשובה זו הגיעה אלינו כשהיא חסרה בראשה ובכמה מקומות באמצעה, והיא מצויה ביידינו בהעתקה אחת בלבד (כ"י הספרייה הבריטית, ואינה מצויה בכתבי היד האחרים של הרש"ס: מוסקבה, פריס ואמסטרדם), וממנה נדפסה כמה פעמים, לראשונה ע"י רייז אולאי בווינה (תקצ"ו?); ונראה שכתב היד היה חסר כבר אז (השווה משנה זרעים, א, מהד' מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשל"ב, עמ' 75, הערה 12 [עסיס (לעיל, הערה 7), עמ' קלד, הערה 150]), שהרי נוסח הספרי (דברים פי' פ) כפי שהוא מופיע בהדפסת אולאי הושלם על פי נוסח הספרי שבדפוס מאוחר [ראה כעת סמואל, רש"ס, עמ' 38 ועמ' 51].

עדיין לא נתברר לי באיזה שלב משלבי כתיבת פירושי הרש"ס נכתבה פתיחה זו; על כל פנים ברור שהרב לפחות הוסיף בה גם לאחר סיום כל חיבורו כש'מלאו ימיו' ולאחר שהתחיל וגם השלים לבאר כל ספרי הזרעים ולפרש מסכת השקלים [...] ועדויות' (ראה סוף הפתיחה), ועדיין צ"ע [ראה כעת סמואל, רש"ס, עמ' 39].

13 מס' שקלים היא כנראה הראשונה שהרש"ס פירש (עיי' בפתיחה הכוללת; במס' שקלים אין הוא מציין בשום מקום לפירושו למסכתות האחרות, ואילו בסדר זרעים הוא מציין כמה וכמה פעמים לפירוש שקלים), ובה הוא למד לראשונה באופן שיטתי לפרש תלמוד ירושלמי (בי' ין ה' ת' בזכות פירוש זה של הראב"ד). לעובדה זו חשיבות רבה בהבנת נקודת המוצא ודרך התפתחותו של המחבר ביחסו לטקסט ובדרך פרשנותו [ראה סמואל, רש"ס, עמ' 21-22].

14 ואכן ברש"ס שקלים מובאים פירושי הראב"ד רק בדפים דלהלן (מן הספר): כ-סא (לכל אחד מן הפרקים ב-ח), ולא בדפים ב-יט (פרק א ורובו של פרק ב).

15 בדומה לרש"ש משנן ואחרים שבפירושיהם למשנה סדר זרעים מרבים לפרש גם את סוגיות הירושלמי – ראה ליברמן (לעיל, הערה 11), ראש עמ' רצא – ואולי אף יותר מהם (ראה לעיל, הערות 7-9). וראה מה שכתב הרש"ס עצמו בפתיחתו הנ"ל: לא פירש בו רבינו שמשון ז"ל אלא אחד ממאה שבו; ואף על פי כן הוא כותב שם להלן כי מי שפתח את פינו בלשון הירושלמי הוא רבינו שמשון ז"ל שפירש קצת הלכות בפירושו.

ואכן, מובאות של פירושי ירושלמי אצל הרש"ס, מבלי לראות את 'פתיחתו', הטעה גם את הגר"ש ליברמן בקשר לר' מאיר ך' סהולא, ונטה לראות בו את אחד ממפרשי הירושלמי הקדמונים (ספר היובל לא' מארכס, עמ' רצ"ב [=מחקרים, עמ' 301], וראה גם תשלום תוספתא, מהד"ב, ירושלים תשל"ל, עמ' 65) – בעוד שהמדובר כנראה בפירוש המשנה, שרבו בו גם פירושי הירושלמי [ראה כעת: סמואל, רש"ס, עמ' 231 ואילך].

16 על כל פנים הוא מן פירושי המשנה הענייניים המלאים (ולא פירוש מסוג פירושי המילים, ה'אלפאט' למיניהם) המקיפים הקדומים ביותר מכל מה שידוע לנו. על פירושי המשנה הקדומים ראה לע"ע י' טברסקי, ראב"ד, עמ' 106 ואילך. [וראה כעת 'מסורת משנה', עמ' 234 ואילך].

לכאורה היה נראה שאין סיבה של ממש לפקפק בבעלותו של הראב"ד¹⁷ על הפירוש למשנה מסכת שקלים שהגיע לידינו של הר"ש סיריליאנו באדריאנופול בראשית המאה הט"ז.¹⁸ כאמור, מצויים בידינו פירושו של הראב"ד לכמה ממסכתות המשנה,¹⁹ וסביר היה להניח שהוא פירש גם את מסכת שקלים במסגרת פירושו למסכתות הבודדות של המשנה שאין עליהן בבלי, הלוא הן 'המשניות שאינם משוקעות בגמרא, בהן אני מפרש מה שהראוני מן השמים'.²⁰ ואם אמנם כן הוא, אפשר שמפעלו הפרשני של גדולי המפרשים הקיף את כל מסכתות הבבלי של תלתא סדרי²¹ ואת כל מסכתות המשנה

17 ואכן הגר"ש ליברמן לא פקפק כנראה כלל בבעלותו של הראב"ד על פירוש זה; ראה תוספתא כפשוטה, תענית, עמ' 1112 (השווה להלן, נספח, הערה 19).

18 החיבור בא לידינו כנראה בראשית דרכו כמפרש הירושלמי: יבעברי באדריאנופולי מצאתי שם פי' להראב"ד ז"ל וכו', כמובא לעיל, ליד הערה 12. ואם אמנם מס' שקלים הייתה המסכת הראשונה בפירושי הרש"ס (לעיל, הערה 13), אפשר שהפירוש נכתב עוד בזמן שטרם נדפס מן הראב"ד דבר מפירושי המסכתות שלו (דהיינו לפני רפ"א?! ראה לעיל, הערה 5). גם רבו של הרש"ס, בעל עין יעקב, היה בידינו כנראה פירוש לאחת ממסכתות הירושלמי – שקלים? ראב"ד? – ראה סוף דבר' לליקוטי הירושלמי שלו, סוף סדר זרעים, עיי"ש.

19 פי' מס' עדיות היה בידי הרש"ס (ראה לעיל, הערה 8). לפירוש מס' קינים של הראב"ד, אם היה לפני הרש"ס, לא מצאתי עדיין סימוכין.

20 לשון הראב"ד בפתיחתו לפירוש מס' עדיות.

21 כנראה 'תלתא סדרי' בלבד – 'כדרך כל מפרש' – בתוספת ברכות, חולין ונידה (ראה להלן) שנספחו עליהם מקדמת דנא. מאז אספו ורשמו ר"ח מיכל וגרוס, לפני למעלה ממאה שנה, את הידיעות המפוזרות על פירושי הראב"ד למסכתות הש"ס, חוזרים על הרשימה (בשינויים קלים ובהוספות מעטות) כל המחברים העוסקים בראב"ד ובחיבוריו, מבלי שהרשימה נבדקה ומבלי שהציטטות עצמן יילקטו ויבדקו לגופן. לשרידי פירושי הראב"ד לתלמוד נוסף כעת חומר מרובה מאוד מספרות הראשונים – במיוחד הפרובנסליים המרבים להביאו – שנתפרסמו בשנים האחרונות. כמדומני שכעת נמצאות בידינו מובאות מפירושי הראב"ד לכל מסכתות 'תלתא סדרי', מלבד המסכתות ח ג י ג ה, נזיר, סוטה והוריות [פסח שני? – הצעת אפטוביצר בערוה"ב, ח"א, עמ' 306 אין לה יסוד, וראה כעת חידושי ר' דוד בונפיד למס' פסחים, עמ' שלה, ועיי"ש עמ' שמ, ובמבוא שם עמ' 15-16; יומא פרקים א-ז – ריטב"א שם, יט ע"א, ד"ה לשכת הגולת, כא ע"ב, ד"ה מצוה (מידות/תמיד?); מגילה? – ראה תמים דעים סי' קיד-קז = תשובות ופסקים, מהד' קאפח, ירושלים תשכ"ד, סי' ה; למובאה בשם הראב"ד (מגילה/יבמות?) בריטב"א ריש מגילה, ד"ה אלא שהכפרים, ראה מהד' שטרן, ירושלים תשל"ז, עמ' ח, הערה 65; נדה? – כמדומני שהציטטות שמצאתי בשם הראב"ד למס' נדה נמצאות כולן בבעלי הנפש שלו, אף על פי שאין לקבוע מסמרות בדבר, ראה למשל ריטב"א נדה יא ע"א, ד"ה כגון דקפצה: זכנ כתבו בתוספות ובנמוקי הראב"ד (בעלי הנפש?); וראה פי' הראב"ד לעדיות, פ"א מ"א: משנה זו מפורשת היא במס' נדה והטעם מפורש שם [...] והיא מפורשת במקומה' (בפירושו)]. אלא שגם בדברים הלקוחים מחיבוריו על מסכתות הש"ס, אין לדעת תמיד האם מקורם בפירוש התלמוד, בהשגות על הרי"ף או על הר"ז [ראה למשל, לאחרונה, א' ליכטנשטיין, במבואו לריטב"א גיטין, במהדורתו ירושלים תש"ס, עמ' 31, ועדיין צ"ע]. גם מהשגותיו של הראב"ד על הרי"ף והר"ז אין לנו עדיין מהדורות מניחות את הדעת, ואף היקפן המקורי אינו ברור כל צורכו (ראה מ' הרשלר, 'השגות ראב"ד על הרי"ף למסכת מכות', סיני, סה [תשכ"ט], עמ' א). – ראה גם להלן, הערה 52. אבל לא מצאתי שום רמז לפירושי הראב"ד למסכתות הבבלי מסדר קדשים (מלבד מס' חולין). היקף

הבודדות (למעט זרעים וטהרות),²² שאין עליהן בבל²³, דהיינו המסכתות: שקלים, עדיות, תמיד,²⁴ מידות²⁵ וקנינים. ואם כמעט כל פירושי מסכתות הבבלי של הראב"ד אבדו – מזל

פירושו לבבלי היה כנראה כמנין המסכתות הנהוגות בישיבות' בדרך כלל, מקדמת דנא (ראה רנ"נ רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, 'ירושלים תשי"ד, עמ' כו – הפירוט המדויק טעון עוד בירור), אף על פי שכמה מתלמידי תלמידיו הפרובנסליים כתבו כנראה פירושים גם לסדר קדשים (הקטע שפורסם בידי חסידא ב'כתוב שם' לזבחים, [ירושלים חש"ד], אינו אלא נספח לפי קנינים שלו). וראה עוד להלן על סדר קדשים בפרובנס (אני מקווה להרחיב ולדון במפרשי סדר קדשים בהזדמנות אחרת).

22 כמדומני שלא מצאנו ראיה של ממש לפירושי הראב"ד לאף אחת ממסכתות המשנה מן הסדרים זרעים וטהרות (ראה טברסקי, ראב"ד, עמ' 106-110); ל ד מ א י – ספק רב אם אפשר לסמוך על הרמז המעורפל והבודד שבפירוש ע"ז שלו, עיי"ש; ל ת ר ו מ ו ת – ראה תא"ש, עלי ספר (לעיל, הערה 2), עמ' 73, שו' 40-41: 'ודורש טוב במשניות סדורות [...] והוא יורד בעמקי התרומות, ואין בו ממש (ר"י רייפמן, בית תלמוד, ד [תרמ"ה], 'לקוטי תולדות חכמים', עמ' 381, הציץ: 'התהומות'); פ"י מס' י ד י מ' שבתמים דעים ס' סו-סז (=ארחות חיים, הל' נט"י = תש' הרשב"א, ח"ז, ס' תקלה [ראה ש' עמנואל, 'שור' הרשב"א דפוס קושטא', המעיין, כא, ג [תשמ"א], עמ' 49; וכבר רמזתי על כך בחיבורי 'סוגיות זרעים-טהרות', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ט, נספחים: טהרות – חולין קה ע"א, הערה 33], וראה א"א אורבך, 'השגות הראב"ד למשנה תורה' בדפוסים ובכתבי"ד, קרית ספר, לג [תשי"ח], עמ' 365, הערה 27 ומש"צ שם) אינו אלא הלכות נטילת ידיים, ראה ש' אברמסון, 'ספרי הלכות של הראב"ד', תרביץ, לו (תשכ"ז), עמ' 169. ובאמת פירושו למס' עדיות – שהוא כנראה מחיבוריו המאוחרים – בא להשלים חסר זה, ומוקדש כמעט כולו לענייני זרעים וטהרות, וכלשונו: 'זאיני מקבל על עצמי לפרש כל המשנה [...] רק המשניות שאינם משוקעות בגמרא בהן אני מפרש מה שיראוני מן השמים' – ראש מס' עדיות ('אין עמי בכל אלה לא מפי רב ולא מפי מורה' – אבל בהשגותיו היו בידו פירושי 'הרב היוני' – הריב"מ"ן). (גם על מפרשי הסדרים זרעים-טהרות אני מקווה להרחיב בהזדמנות אחרת).

23 כשם שהמפרש הפרובנסלי המאוחר יותר, המאירי, הקיף בחיבורו את כל מסכתות 'תלתא סדרי' הבבלי (כולל ברכות חולין ונדה) וכן את מסכתות המשנה: שקלים, עדיות, תמיד ומידות (אלא שהוא הוסיף גם חלה [פסח שני] ואבות).

24 וראה להלן, הערה 53 ואילך.

25 'כמו שאמרנו במשנת מדות' וכו' (א' שישא, מבוא לדרשת הראב"ד לראש השנה, לונדון תשט"ו, עמ' ט, הערה ב; טברסקי, ראב"ד, עמ' 78, הערה 8) – הכוונה כנראה למשנה מסוימת במס' מ י ד ו ת (פ"ד מ"ג) ולא לפירושה, עיי"ש. בעל מלאכת שלמה בפירושו למס' מידות מביא אמנם כמה וכמה פירושים בשמו של הראב"ד, אבל כבר כתב הוא ז"ל (שם פ"א מ"ב): 'הראב"ד ז"ל במס' תמיד, וכן כל אשר תמצא כתוב בשמו או בשם הרא"ש ז"ל במסכת זו – אינו אלא משם'. החיד"א בשה"ג מערכת ספרים ערך תלמוד, מהד' ב"ייעקב, עמ' 154 (וכן שם, עמ' 73, ערך לשון חכמים), ברשימת 'חידושי הראשונים שנדפסו על כמה מסכתות', רושם על שם הראב"ד: 'פי' מס' מדות תמיד וקנין' (!) – באשגרתא מפי' הרא"ש או מפי' י"ג מדות [ולכך כנראה כיוון גם פירסט, ראה ב"ייעקב, אוצר הספרים, וילנא תרל"ז-תר"ם, אות ל, סי' 436] – ואשמתמיתיה פי' מס' עדיות שהזכירו במערכת גדולים, עמ' 4; ועיי"ש: 'וגם אני ראיתי בכתב יד חידושו על קצת מסכתות', ולא פירט). ראה גם להלן, סוף הערה 53 והערות 62 ו-74. על כל פנים, בעל המיוחס לראב"ד לתמיד כתב באמת גם למס' מידות – עיי"ש תמיד פ"א, לא ע"א. (רש"י שקלים, פ"ו, מז

שמי'ה גרם²⁶ – אין זה מפליא שפירושי המשנה שלו למסכתות שלא נלמדו ברוב תפוצות ישראל²⁷ לא נשתמרו אלא בחלקם: שניים שנדפסו במקרה²⁸, שניים שלא הותרו אלא רמזים מפוקפקים בלבד²⁹, והאחד שנשתמרו ממנו רק ציטטות בודדות בפירושו של הרש"ס.³⁰

ב

ואולם, אף על פי שהחיבור עצמו לא היה נפוץ, וגם אלינו לא הגיעו אלא אותן ציטטות מעטות המובאות בפירוש הרש"ס במפורש בשמו של הראב"ד, ייתכן מאוד שחלק הגון מפירושו זה משוקע בפירושיהם של ראשונים אחרים שהגיעו אלינו, רוצה לומר בפירושים האשכנזיים למסכת שקלים שבכ"י אוקספורד 370, שאותם ההדיר הרב א' סופר,³¹ ובמיוחד בפירוש האנונימי המיוחס לתלמיד ר' שמואל ב"ר שניאור³² (להלן

- ע"ב, ראה להלן, הערה 62 – ונראה שמקורו בפירוש למס' שקלים). [כל מה שמביא בעל ספר הבתים ב'שערי בית המקדש' בשם הראב"ד, לקוח מהשגותיו – אבל פרקים אלה בנויים על פי משנה תורה לר"ם, ובדרך כלל בלשונו ממש ('לר"ם'), והעתיקו יחד עם ההשגות].
- 26 יעל כן אמרו המושלים כי הרמב"ם שמי'ה גרים ליה, והוא הר"ם במז"ל, שזכה ונתפשט חבורו, והראב"ד שמי'ה גרים ליה הר' אב"ד ז"ל אבד חבורו' (יוסף סמברי, סדר החכמים, א, עמ' 124).
- 27 ראה לעיל, הערה 21.
- 28 עדיות וקנינים – בהפרש של מאתיים ושלושים שנה! (לעיל, הערה 2).
- 29 תמיד ומידות – לעיל, הערה 24-25.
- 30 כל מה שמביא המאירי במס' שקלים בשם גדולי המפרשים מצוי בהשגות על הרמב"ם וכנראה ששם מקורו; ראה בית הבחירה ספ"א, מהד' א' סופר, וינה תרצ"ד, עמ' 60 (פעמיים), הערה ה והערה י; פ"ה, עמ' 88, הערה ה (וראה גם פ"ו ריש, עמ' 105, ודברי א' סופר בהקדמתו למאירי, כתובות, עמ' יד – ולא כלל הוא). (המאירי בפירושו למסכתות תמיד ומידות אינו מזכיר את הראב"ד כלל, אבל כמדומני שגם במס' עדיות אין הוא מזכירו במפורש, אלא שבכמה מקומות פירושו בשם 'יש מפרשים' תואמים את פירושי הראב"ד, והעניין טעון עוד בדיקה.) בפירושו של הרא"ש למס' שקלים מוזכר רק פעם אחת 'וכן פי' הראב"ד' (פ"א מ"א, מהד' זק"ש, עמ' ב), אבל הדברים לקוחים כנראה מפירוש הראב"ד למס' מו"ק שהיה בידי הרא"ש, וגם רבו מהר"ם מרוטנבורג הרבה להשתמש בו.
- 31 מסכת שקלים, עם שני פירושים לרבותינו מקדמוני הראשונים, מהד' א' סופר, ניריורק תשי"ד.
- בין שני פירושים אשכנזיים אלה מצויות נקודות קרבה רבות, אף על פי שמחבריהם כנראה לא הכירו זה את זה (שהרי בכל אחד מהם מצויות תמיהות והתלבטויות שהיו נפתרות בעזרת המצוי בחבירו) ונראה ששניהם מבוססים על אותם 'פירושים' שקדמו להם (ראה להלן, הערה 49).**
- הייחס שבין פירושים אלה [ראה גם ערוגת הבושם, ד, עמ' 54, הערה 97 – וכאלה עוד] ומקורותיהם המשותפים טעונים עוד דיון לגופם [ראה מ' עסיס, 'לפירוש המיוחס לתלמיד הרשב"ש למסכת שקלים', תעודה, ד (תשמ"ז), עמ' 129 ואילך].
- 32 שהוא ללא ספק פירוש אשכנזי מובהק, כפי שכבר הראה פרופ' אורבך (תלמוד ירושלמי, מס' שקלים, עם שני פירושים לרבותינו מקדמוני הראשונים' [ביקורת], קרית ספר, לא [תשט"ז], עמ' 325 ואילך; וראה גם בספרו חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 319 והנ"ש). תלמידו של ר' שמואל בר"ש אינו אלא בעל הגיליון שבכתב יד זה (ראה כבר רטנר, אהבת ציון

רשב"ש³³. כאמור, 'פירוש הראב"ד' לשקלים פירוש המשנה הוא, ואילו הפירושים האשכנזיים הנזכרים פירושי הירושלמי הם, אבל בכל זאת, ובאופן מפתיע, ברוב המקרים הפירושים קרובים זה לזה, קרבה המגיעה לעתים כמעט לזהות מילולית ממש, כגון:

א. ר ש"ס, פ"ו (מו ע"ב; להלן, נספח א, מס' 17): 'ושני פשפשין היו לו' שני שערים קטנים היו לו לפי שהיו לו שתי לשכות אצל שער ניקנור³⁴ וכו', ושל מערב וכו', לפי שלא היה שם כניסה ויציאה כל כך³⁵.

תלמיד ר ש"ב (עמ' 65): 'ושני פשפשין היו לו שני שערים קטנים לשתי לשכות שאצל שער ניקנור וכו' ושל מערב וכו', לפי שלא היה להם כל כך דרך כניסה ויציאה'.

ב. ר ש"ס, פ"ז (נג ע"א; מס' 19): 'בין שקלים לנדבה מחצה על מחצה לא צריכא למשאל דמתניתין היא אלא בין שקלים לקנין אם נמצאו מעות מחצה על מחצה מה נאמר עליהן'.

תלמיד ר ש"ב (עמ' 82): 'בין שקלים לנדבה מחצה על מחצה אינו צריך לשאול מה משפטו שכבר שנוייה במשנתנו וכו' אלא בין שקלים לקנין אם נמצאו מעות מחצה על מחצה מה נאמר עליהן'.

ג. ר ש"ס, שס (מס' 20): 'והראב"ד ז"ל גרים כמין קלבוס כי ההוא – דמס' שבת'.

תלמיד ר ש"ב (שס): 'כמין קלבוס וכו' ודומה לו במס' שבת וכו'.³⁶

ד. ר ש"ס, פ"ה (מ רע"ב; מס' 15): 'בסוכתא וכו' בערבה שבנהר נאחזה'.

תלמיד ר ש"ב (עמ' 58): 'בסוגתא וכו' בערבה שבנהר נאחזה וכו'.³⁷

ה. וכן גם להלן, מס' 3 (ראה תלמיד רשב"ש, עמ' 62); מס' 4 (תלמיד רשב"ש, שם); מס' 6 (תלמיד רשב"ש, עמ' 35 ולעיל, הע' 32); מס' 7 ('כדתנן בפ"ט דמקואות' – תלמיד רשב"ש, עמ' 35: 'בפ"ט דמקואות'); מס' 13 (תלמיד רשב"ש, עמ' 48: 'כמה שקנו בכל יום כל ל' כדתניא בתוספתא וכו' – עיין להלן בנספח, הערה 15); מס' 22 (תלמיד רשב"ש, עמ' 92: 'באמצע השבילין'); וראה גם מס' 9 (תלמיד רשב"ש, עמ' 35: 'ה"ג איזהו מחזור שבכולן', בניגוד לנוסח ב הרגיל אצלו, עי"ל הערה 11).³⁸

וירושלים, שקלים, עמ' 2); התלמיד: ר' ידידיה משפירא? ראה הרב סופר במבואו, עמ' ט. זיהויו המקורי והמוטעה של המהדיר עדיין חוזר בספרות, כגון י' ליפשיץ, מבוא לתוס' איורא למס' סוטה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 30.

33 ולעתים גם בפירוש כגון ר' משולם, ראה להלן, נספח א, מס' 11, ותוספתא כפשוטה תענית שצוין שם, הערה 12.

34 וכך ממש רק אצל שני ראשונים אלה (ולענין פשפשין לשכות שער לשכות, ראה מהר"ן אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 4).

35 ראה להלן, הערה 62.

36 ולא מצאתי גרסה זו בשום מקום בשקלים מלבד בשנים אלה, הראב"ד שברש"ס ותלמיד רשב"ש. (בכ"ל: כוכליים; בקט"ג א: אוכלים; בקט"ג ב: קובליים (?); בקט"ג ג: קובלים; כ"מ: קובליים; כ"א: קובליין; ד"ו בבלי: קובליים וכו' בר' משולם ומעין גרסאות אלו גם אצל אחרים.)

37 והשווה ר' משולם שם: 'לא ידעתי מהו וכו' ואני משלם אומר וכו', עי"ש. וראה שם, ד"ה אידן כיף מקרר מיא: 'אי זה סלע מוציא מים קרים והיה גורס אי דין כיף מיקרי'.

38 ראה עוד להלן, הערה 109.

ו. וראה גם: רש"ס, פ"ז (נה רע"ב; להלן, מס' 21): זר' יוסי נמי מודי לו' תקנות אלא ת"ק סבר משל צבור, ולר"י על המספק, וכן דעת הראב"ד ז"ל.
תלמיד רשב"ש (עמ' 82): 'ואפילו לר' יוסי ו' תקנות הן, אלא דפליג עליה דת"ק דאמר משל ציבור, והוא אמר על המספק.³⁹

אין ספק שקיים קשר כלשהו בין הפירושים הללו, ואמנם באחד המקרים מביא בעל תלמיד רשב"ש את הפירוש שנמצא ברש"ס בשם הראב"ד במפורש, בשם 'פירושים'⁴⁰ – ראה רש"ס ספ"ב (כ סע"א – להלן, מס' 1): 'גבו אותן תכריכים אלא כסבורין שהיו צריכין למת והרי לא היו צריכין א"כ יחזיר לבעלים'.⁴¹ ובתלמיד רשב"ש (עמ' 62): 'גבו לו למת וכו' לתכריכין וכו' פי' הפירושים ומאחר שלא גמרו ליתנו אלא לצרכו והנה אין להם יחזירים לבעלים, וקשה הדבר לאומרו' וכו', דהיינו שהפירוש לקוח מפירושי המסכת שקדמו למחבר.⁴² כאן ציין המחבר את מקורו ('פירושים'), אך רק משום שהוא חולק עליו,⁴³ וכנראה שעוד הרבה מ'פירושים' אלה משוקע בפירוש אשכנזי זה, אלא שבדרך כלל לא ציין את מקורותיו.⁴⁴

- 39 וכך פירש את המשנה כנראה על פי דברי ר' יצחק שבסוף הפרק (וכנראה על פי נוסחם, נר"ב, שליתא שם 'והאשה הזאת' וכו') (ראה ספר ליברמן, עמ' 57, לשו' 49-50) ועל פי הנוסח במשנה זעל הקינין ועל הפסולות' כגרסת הרבה ספרים בין בנר"א ובין בנר"ב; ראה הר"ש ליברמן, תיקונים והשלמות לתוספתא כפשוטה מועד, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 4, הערה 9 [הרש"ס בירוש' הל' א אפשר שהשלים מסוף הפרק]]. ונראה שכך גרס גם הראב"ד, ועדיין צ"ע, עיי"ש במשנה ובירושלמי.
- 40 בשני מקומות אחרים שהוא מזכיר 'לשון הפירושים' (עמ' 2) 'בפירושים' (עמ' 11), מוסבים הדברים על פרק ראשון, שפירושו של הראב"ד לא היה בפני הרש"ס, ואילו במקום האחרון (ספ"ב עמ' 27, עיי"ש) אין הרש"ס מזכיר את הראב"ד.
- 41 והקטע הבא המובא שם בשם 'הראב"ד ז"ל' (נספח א, מס' 2) הוא לשיטתו, ראה שם, הערה 2.
- 42 וכהערת המהדיר שם: 'רבינו ראה פירושים למסכתין'.
- 43 ובאמת נראה שגם במקומות אחרים העתיק מן 'הפירושים' אלא שלא ציין מקורותיו (כדרך שלא ציין אותם גם במקרים אחרים, כגון בפירושי רש"י (להלן, הערה 47). וכך גם בפירוש הרש"ס, שאף בו כנראה משוקע בסתם הרבה יותר ממה שמפורש עליו שהוא לקוח מפירוש הראב"ד למס' שקלים שהיה בידי לרוב המסכת (להלן, הערה 44) – וכנראה שמכאן הדמיון בין פירוש תלמיד רשב"ש ופירוש הרש"ס גם במקומות שאין הם מציינים את מקורותיהם. ואם עוד נביא בחשבון שאין לנו השוואה אלא ל'שני שלישי המסכתא' (ראה לעיל, ליד הערה 14) הרי מספר נקודות המגע בין שני הפירושים מפתיע למדי. מכל מקום מכאן היה נראה שמקור הזהות והדמיון שבין פירוש תלמיד רשב"ש לפירוש רש"ס הוא ב'פירושים' שבעל תלמיד הרשב"ש שאב מהם. אפשר אמנם שהוא המקור המשותף לשניהם, אבל ייתכן בהחלט שהוא הפירוש המובא ברש"ס על שם הראב"ד, וראינו שלכאורה אין סיבה של ממש לפקפק בזיהוי מחברו. לא ייתכן, כפי שעלה על דעתי תחילה, שלפני הרש"ס היה פירוש אשכנזי זה או פירוש דומה לו, ואותו הוא ייחס בטעות לראב"ד, לא רק משום שלעיתים בעל תלמיד רשב"ש חולק על פירוש 'הראב"ד' (מס' 1 ומס' 9) ולא רק משום שישנם ברש"ס פירושים בשם הראב"ד שאינם מצויים בתלמיד רשב"ש כלל, אלא בעיקר משום שהרש"ס כותב במפורש שפירוש הראב"ד שבידו הוא למשנה, ואילו פירוש תלמיד רשב"ש (כשאר מפרשי מס' שקלים האשכנזיים) הוא לירושלמי.
- 44 ואמנם מסוף פ"ב ואילך אין הוא מציין יותר למקורו ('פירושים' – ראה שם, מבוא, עמ' ט) ואילו פירוש הראב"ד לא היה בידי הרש"ס אלא מכאן ואילך. בדרך כלל גם הרש"ס אינו מזכיר את

ובאמת נראה שפירושים אשכנזיים אלה למסכת שקלים המצטטים במפורש פירוש קודמיהם,⁴⁵ מבוססים על 'פירושים'⁴⁶ שאותם הם מזכירים ועל אחרים המשוקעים בהם בסתם,⁴⁷ כגון פירוש ר' אלעזר בעל הרוקח למסכת.⁴⁸ וכנראה שאין שני פירושים אלה⁴⁹ אלא **שניים מן הפירושים המרובים שנתחברו בחוגי חסידי אשכנז למסכת שקלים**, אשר על קיומם של אחדים מהם יש לנו עדויות מפורשות.⁵⁰ ואם כך אפשר, אף על פי שהדבר

מקורותיו אלא כאשר הוא מציין מחלוקת בגירסא או בפירוש (כגון להלן, נספח א, מס' 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 17, 20), כאשר הוא עצמו חולק או מוסיף עליו (כגון מס' 5, 19) או שיש בו חידוש כלשהו (כגון מס' 11, 21) – כשם שנהג גם בפ' הרא"ש שהוא מרבה להביאו מבלי לציין זאת במפורש.

45 ראה א' סופר, שם, עמ' ח ועמ' ט.

46 ראה שם, עמ' ט (תלמיד רשב"ש), וראה גם עמ' 8, הערה יח (ר' משולם), וכאלה עוד.

47 כבר העיר המהדיר (עמ' ט), ש'רבינו מביא את רש"י מכל המקומות בש"ס וכו' לרוב מבלי להזכיר את שמו' והוא מרבה להעתיק ממנו, בלשונו ממש, קטעים שלמים. ראה למשל עמ' 28, הערה ד, וכאלה עוד הרבה.

48 כבר העיר אורבך (לעיל, הערה 32, עמ' 326) [וראה חיים מיכל, אור החיים, עמ' 232] על הקרבה המילולית שבין קטע אחד המובא בשם בעל הרוקח על ידי הרא"ש בפירושו לשקלים (פ"א מ"א), ובין המובא בתלמיד רשב"ש בשם 'לשון הפירושים' (ושמא גם מקורו של בעל הרוקח בפירוש המיוחס לראב"ד? ראה לעיל, הערה 43); וכן ציין שם (עמ' 328) לקרבה שבין תלמיד רשב"ש לערוגת הבושם בשם בעל הרוקח; ועל אלה יש עוד להוסיף את פ' הרא"ש פ"ד מ"ז בשם 'ה"ד אליעזר מגרמז'א' הקרוב מאוד בלשונו לפי תלמיד רשב"ש, עמ' 48; וכן המובאה השלישית שברא"ש בשם 'ה"ר אליעזר' (ולא צוינה במבואו של הרב זק"ש, עמ' 13), פ"ד מ"ח ותלמיד רשב"ש שם; וראה עוד רוקח, ס' רלג: 'ירושלמי קוון לא יתרום' וכו' ותלמיד רשב"ש, עמ' 34. וראה רש"ס כה ע"ב! אפשר היה כמובן להניח שאין פ' הראב"ד אלא פ' הרא"ש בעל הרוקח שיוחס בטעות על שמו של ה"ר אברהם (פ' הרא"ש) – ולא מסתבר להניח להפך, אף על פי שגם זה אינו מן הנמנע), אבל לאור האמור לעיל אין עדיין סיבה מספקת לפקפק בייחוס זה, מה עוד שכפי שנראה להלן יש יסוד להניח שחיבורי הראב"ד אמנם הגיעו לאשכנז וחסידי אשכנז השתמשו בחיבוריהם בפירוש.

49 מהרבה בחינות יש לפירושים אלה אופי של רשימות שתלמידים כתבו בפני רבותיהם, דהיינו מעין סיכום מכל מה ששמעו ומצאו לפניהם, בתוספת הערות המורים והסכמותיהם.

50 ידועים ומוזכרים פירושים למסכת שקלים בשמם של החכמים הבאים: ר"ב א"ה זקן משפירא (? – סמ"ג, תלמיד רשב"ש, תוס', ועוד); ר' שמואל החסיד (פירוש ר' משולם – ראה להלן); ר' אפרים מרגנשבורג (בעה"ת, עמ' 175 [204], הערה 79 ועמ' 301 [363], הערה 9); ר' אלעזר בעל הרוקח (לעיל, הערה 48); ר' משה תקו (הר"ש ליברמן, ספר יובל למארכס, עמ' רצה; בעה"ת, עמ' 350 [422], ומבוא לערוה"ב עמ' 157, וראה שם, ח"א, עמ' 195, הערה 15, שלא כדעתו של אפשטיין הסובר 'בוודאי לא לירושלמי שקלים אלא למשנת שקלים' וכו' (תרביץ, י [תרצ"ט], עמ' 49, הערה 156א; והוא הוא כנראה פ' הרא"ש אשכנזי ז"ל שהיה בידי בעל מגדל עוז, ראה אהצו"י, שקלים, עמ' 2 ועמ' 138); ר' משה לם, מהד' הרב סופר (אורבך, ק"ס [לעיל, הערה 32], ערוה"ב שם, עמ' 53-54 [ובעה"ת עמ' 432]); הפירוש האשכנזי המכונה תלמיד הרשב"ש (לעיל, הערה 32); פירוש גאון' של הרש"ס (לעיל, הערה 7); ר' מנחם חסיד (? – ראה ספר ליברמן, עמ' 37, הערה 120); פ' האחים מאיורא

לכאורה מפתיע, **שביסודם של הפירושים האשכנזיים למסכת שקלים**, ובמיוחד ביסודו של הפירוש האנונימי שבמהדורת סופר,⁵¹ **משוקעים גם קטעים מפירושו של הראב"ד למסכת שקלים.**⁵²

ג

ואם כדברינו כן הוא, **ופירושי הראב"ד אכן משוקעים בסתם בפירוש אשכנזי מובהק**, אפשר אולי שגם בחיבורים אשכנזיים אחרים משוקעים קטעים מפירושי הראב"ד, כגון הפירוש האשכנזי למס' תמיד המיוחס לראב"ד,⁵³ שאף על פי שבוודאי אינו שלו,⁵⁴ אפשר

(?? – בעה"ת, עמ' 398 [482]); 'שיטה על מס' שקלים – שלשה דפים והשאר כתיבה עתיקה' שהיה בידי ' באדהב, ציון וירושלים, ב (תר"ס), מס' 104, לא הצלחתי לגלות). **כל אלה כנראה פירושי ירושלמי מס' שקלים של חכמים הקרובים לחוג חסידי אשכנז**, וכפי שהראיתי (ספר ליברמן, עמ' 40, הערה 126), **לימוד ירושלמי מס' שקלים היה מקובל רק בחוג זה**, מה שאין כן בשאר כל תפוצות ישראל. מלבדם ידועים ומוזכרים רק מפרשי המשנה של המסכת: ר' נתן האב, הרמב"ם, הריבב"ן, המאירי, הרא"ש ועוד, **ולא ידענו ולא שמענו על מפרשים אחרים למסכת, לא מחכמי צפון אפריקה, לא מספרד, לא מן המזרח או משאר מקומות, לא בהבאות ולא באזכורים, אף לא ברשימות ספרים וכל כגון אלה** (לס' המפתח לרב נסים גאון – ראה: ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשט"ו, עמ' שיז, הערה 110 [וכן סוכה נו ע"א וכתובות קו ע"ב] ושם, עמ' שיט, הערה 118; ש' אברמסון, רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 32 – אין יסוד של ממש; לר"ש משנץ [שד"ל, בית האוצר, א, לעמברג תר"ז, סב ע"ב; מבוא לתוס' הרשב"א לפסחים עמ' יז ועוד] – ראה להלן, הערה 74).

[הגהות ד' יהוספיה בנימין **שבשרי האלף**, ניו יורק תשי"ט, עמ' קסא, סי' 7 (גם מהד"ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' רכט סי' 12) בטעות יסודו (עיי"ש עמ' קעו, סי' 39)], ואין זו **אלא אחת מן הטעויות ואי-הדיוקים שבחיבור חשוב זה**. לעניין שקלים אציין עוד שיש למחוק גם את 'הגדות התלמוד', וכן בפתח עינים אין כלום מן הראשונים, מלבד פירוש הרש"ס. ואילו באשר לזהותם של הסימנים 5, 9, 10 (מהד"ב 6, 8, 11) – פירוש הרא"ש; ראה גם 'רובינשטיין, מפרשי הירושלמי, ניו יורק תש"ט, מס' 157-158 – ובשניהם כפירוש לירושלמי) ידועים הדברים כבר למעלה ממאה שנה (טעות אחרונה זו תוקנה במהד"ב, בהשלמות, עמ' תר). כמו כן איני יודע לשם מה נרשם מס' 8 [10]: 'לקוטים וכו', שאין בו אלא העתקה בלתי מדויקת של כ"י מינכן, ולא שום ליקוטים מראשונים וכד'. לעומת זה לא נרשם מאמרו הנ"ל של אורבך בק"ס למס' 2, 3. 'פי' על שקלים ממחבר בלתי נודע' כ"י אוקספורד ציון רטנר, אהצו"י שם, עמ' 2 מס' 3, אינו אלא פי' הריבב"ן בנוסח טוב יותר מן הנדפס בש"ס וילנא (מכ"י קזנטנזה – כתבי יד נוספים מצויים בספרייה הבריטית ובבית המדרש לרבנים בניו יורק)].

51 שהוא פירוש קדום למדי, אלא שהגיע אלינו בצורה משובשת. הוא ראוי לטיפול יסודי (ראה לעיל, הערות 31, 32).

52 והדבר מפתיע משום שכפי שמתברר, **הראב"ד אינו מוזכר במפורש באשכנז עד לזמנים מאוחרים יחסית**. וראה להלן, נספח ב.

53 'פירוש הרא"ש והראב"ד', פראג שנת 'תבא עלינו ברכה' (=תפ"ה), ולא כב'אחרית דבר' שבש"ס וילנא, עמ' 7 [ואחרים]: 'בשנת תבוא' =ת"ט; ואילו אחרים רושמים משום מה 'תע"ה', ראה: אור החיים של ר"ח מיכל, פרנקפורט תרנ"א, עמ' 28; ר' זכריה פרנקל, דרכי המשנה, ליפסיה תרי"ט,

עמ' 333 [357], וכן ח' אלבק, מבוא למשנה, תל אביב תשי"ט, עמ' 248). הפירוש נדפס מכתב יד שהיה ביד הרב המופלא החסיד מוהר"ר יעסל מדובנא רבתא והמה מועתקים מכתבת ידי רבינו בצלאל אשכנזי ז"ל (גם חכמים אחרים משייכים את החיבור לספרייתו של ר"ב אשכנזי, ראה ש' אסף, ס' המקצועות, ירושלים תש"ז, עמ' מ). כה"י כלל ראשונים נוספים לסדר קדשים, אלא שמגדול הוצאת הדפוס כי רבה היא לא היה בידי להעלותם על מזבח הדפוס (ראה גם רנ"ר רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, מהד' הברמן, ירושלים תשי"ד, עמ' קג בהערה). ולכאורה נראה שכל קובצי פירושי הראשונים לסדר קדשים (רגמ"ה, רא"ש ועוד) שהיו בידי כמה מן האחרונים מוצאם מבית מדרש זה. גם בידי החיד"א היה עוד כתב יד תמיד להראב"ד (מ' בניהו, ספר החיד"א, ירושלים תשי"ט, עמ' מד), וככל הנראה כוונתו ל'מיוחס' הנדפס, שהוא עצמו פקפק ביחסו (להלן, הערה הבאה); כשם שכל האחרונים המזכירים פ"י הראב"ד לתמיד כוונתם לפירוש זה המיוחס לו, ואין לנו שום ידיעה על פ"י אחר לראב"ד למסכת זו. על כל פנים, הדפוס השני (ליוורנו תקמ"א! – בימי החיד"א) נדפס מדפוס פראג המשובש מאוד, ולא מכתב יד (לפחות במה שנוגע לראב"ד תמיד – ולא כדברי ליפשיץ, מבוא לתוס' הרא"ש סוטה, עמ' 4, שם, עמ' קח, הערה 78; וראה גם מבוא לתוס' איורא (הרא"ש) שם, עמ' 43, וסנהדרי גדולה, ח"א, מבוא עמ' 35), אלא שפה ושם ניסו לתקן מן דעתם. גם דפוס וילנא נדפס על פי דפוס פראג, והניסיונות המעטים לתיקונו לא הועילו הרבה (ראה גם הערת המגיה של דפוס וילנא, בעמ' 70, הערה ד!). מהפירוש המיוחס לראב"ד למס' תמיד לא ידוע לי על שום העתק אחר. עוד בסוף המאה הקודמת היה כתב יד בידי ר"ז יעבץ בורשה [ראה לעיל, הערה 7, ד"ה פירושי הרש"ס] וכנראה שגם הטופס שממנו נדפס נעלם בינתיים. מכל מקום, **חיבור חשוב זה, שהוא מן הפירושים הבודדים מבית מדרש אשכנזי זה שהגיע אלינו במקורו** [ראה אורבך, בירביביליוגרפיה, עמ' 49, הערה 81 ועיי"ש עמ' 91], ראוי בהחלט למהדורה מתוקנת ככל האפשר (על פי המובאות שברש"ס [לעיל, הערה 8], בהגהות ר"ב אשכנזי למיניהן [שוחטמן] [לעיל, הערה 7], עמ' 63 ואילך ועמ' 83], מלאכת שלמה [ראה להלן, הערה 56]; דרך הקודש; עבודת ישראל; החיד"א ועוד).

[כעת, קיץ תשמ"ב, מצאתי בספריית ביה"מ לרבנים בני" כתבייד כמעט שלם מחיבור זה (מאמצע פ"א, דפוס וילנא לא סעי"ב, עד קרוב לסוף המסכת) שמצויים בו כמה וכמה קטעים שנשמטו מהנוסח הנדפס מחמת הדומות ועוד סיבות אחרות, וכן מצויות בו נוסחאות טובות מרובות, אף על פי שלעיתים דווקא בדפוס מצוי הנוסח הנכון. בדיקה ראשונה של כה"י מגלה שלפנינו נוסח (מהדורה?) שונה מן הנדפס, ואפשר אולי שהוא כ"י ורשה הנ"ל. בראש כה"י כתוב בכתב מאוחר יותר: 'הספר היקר הזה מיוחס להראב"ד בעל ההשגות על מס' תמיד וכבר נדפס בס' לשון חכמים המיוחס להרא"ש ז"ל, ומפה חסר ממנו כמה דפים, ובצדו, על הגיליון, באותו כתב: 'שלשה ספרים נפתחים: (א) חידושי הראב"ד למ' מידות (!!!), (ב) בעלי הנפש להנ"ז, (ג) ח"י מס' קינים להרא"ש ז"ל, אבל כל אלה אינם מצויים בכתב יד זה (אלא שאפשר בהחלט שתמיד במידות נתחלפה לו, והכוונה למצוי לפנינו)].

[בינתיים נדפס החיבור מחדש, במסגרת פירושי הראשונים ז"ל למסכת תמיד – יו"ל בפעם הראשונה עפ"י כתבי יד ודפוסים ראשונים, ע"י י' גולדשטון, ירושלים תשמ"ט, אבל גם הוא רק על פי כתב יד 'בנין שלמה לחכמת בצלאל', ואילו מכ"י ניו יורק גם הוא לא ידע].

54 כבר החיד"א פקפק בייחוסו של החיבור לראב"ד (מערכת ספרים, ערך 'תוספות תמיד' וערך 'תוספות רבינו יהודה'); ובלתי ספק הצדק עם ר"ח מיכל שכתב 'שמקור חכם מחכמי אשכנז יצא' (אור החיים, עמ' 28), ואין שום יסוד לדברי ר"ז פראנקל שכתב: 'זהפירוש זה הוא בלתי ספק לחכם ספרדי' (דרכי המשנה, עמ' 333 [357], ובעקבותיו הלכו אחרים כגון אטלס במבואו לב"ק עמ' 34; [ראה שרי האלף², עמ' של; לרד"ל המצוין שם ראה גם אורבך, בעה"ת², עמ' 361, סוף

שלא בכדי נתייחס על שמו⁵⁵ והלא גם פירוש אנונימי זה מאותו חוג של חכמי אשכנז יצא,⁵⁶ ואף הוא מבוסס על 'פירושים' שקדמו לו,⁵⁷ והחכמים הנזכרים בו הם החכמים המופיעים גם בפירושי מסכת שקלים⁵⁸ – ובכלל, שני הפירושים קרובים זה אל זה

הערה 82 – ו'טעמו' כנראה בעובדה שמדובר בחיבור אשכנזי מובהק, בצירוף לידיעה שמצא בתוי"ט על פי' הראב"ה למידות (ראה להלן, הערה 61); וראה י"נ אפשטיין, 'תוספות אשכנזיות ואיטלקיות קדומות', תרביץ, יב (תש"א), עמ' 190, הערה 6 [מחקרים, ב, עמ' 663]; אורבך, בעה"ת, עמ' 294 [354] ואילך, והספרות הרשומה שם (ועיי"ש עמ' 349 [422], הערה 67) ואשר לשאלת הפירוש המיוחס לראב"ד לא עלה בידינו לקבוע את מחברו' (שם, עמ' 299 [360]). וראה גם א"ה וייס, משפט לשון המשנה, ווין תרכ"ז, עמ' 11; ד"ב רטנר, אהצ"י כלאים, עמ' 34; אפטוביצר, מבוא לראב"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 327; אסף, ספר המקצועות, עמ' מ והנ"ש; דינרי, 'חילול הקודש על ידי נידה ותקנת עזרא', תעודה, ג (תשמ"ג), עמ' 29, הערה 76; ואברמסון, רב נסים גאון, עמ' 237.

55 ראה אורבך, בעה"ת, עמ' 294 [355]; טברסקי, ראב"ד, עמ' 78, הערה 8 (ועיי"ש, עמ' 166, הערה 33 [תמיד פ"א, דפוס וילנא לא ע"א] ועדיין צ"ע – וכאלה כנראה עוד; אבל אין המפרש מזכיר את הראב"ד במפורש בשמו, ראה טברסקי, שם, עמ' 54). ולא מן הנמנע שמי שייחס פירוש זה לראב"ד ידע על פירושו של הראב"ד למסכת תמיד, ואולי אפילו החליף כותרתם של שני פירושים שהיו בפניו (וראה עוד להלן, הערה 74, 90).

56 לא ברור ממתי יוחס פירוש אשכנזי זה לראב"ד בעל ההשגות. כל מה שהיה ידוע עד כה נובע כנראה מן ר"ב אשכנזי (לעיל, הערה 53). וכעת יש להוסיף כנראה את הרש"ס (ראה להלן, הערה 62) שקדם לו (וממקור בלתי תלוי?). הפירוש עצמו – מחברו, מקורותיו, נוסחאותיו, ההוספות שבו, וגלגוליו – טעונים בירור יסודי לגופם. חלק גדול מן החיבור מועתק במלאכת שלמה, וההעתקות ממנו מהוות למעלה ממחצית פירושו למס' תמיד (כלשונו בהקדמה: 'על מס' תמיד באור הרב רבינו אברהם בר דוד ב א ו ר רך אעמיד'), אף על פי שהוא מעתיק ממנו רק קטעים נבחרים; ראה פ"ג מ"ח, ד"ה מיריחו: 'וז"ל הראב"ד ז"ל בפירושו וכו' ע"כ אלא שמאריך ז"ל יותר בתירוץ הלז כמו שתמצאנו בפרק זה בספר שקראתי שמו בנין שלמה לחכמת בצלאל' (ראה שוחטמן [לעיל, הערה 7], עמ' 72-73; לציוניו שם יש להוסיף גם מלאכת שלמה, טהרות, פ"ג מ"ד); ולעיתים כנראה לא רק מקצר אלא גם מנסח מחדש, כגון: 'ע"כ מעורב עם פירוש מהראב"ד ז"ל ומן המפרש שבדפוס בקיצור מופלג' – שם פ"א מ"א. והוא ייחסו באופן ברור לראב"ד בעל ההשגות, כגון: 'הראב"ד ז"ל – ו ה ו א ע צ מ ו ז"ל נתן טעם אחר לקמן רפ"ק דקנינים' – שם, שם, מ"ד.

57 פ"א, כו ע"א (בדפוס וילנא); שם, 67א (לברכות) – מסורת פרובנסלית? – ראה: ש' אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג, עמ' 30, הערה 4); ספ"א, 67ב; פ"ג, 68ב; שם, שם, פ"ד, 69א; שם, שם; ועוד (בפ"א, לג ע"א הכוונה כנראה לפירושי מס' כלאים – ראה מלאכת שלמה שם, פ"ח מ"ד ותוספתא כפשוטה שם, עמ' 648, הערה 2, וצ"ע. אבל אין הכוונה לר"ש, שהרי המחבר היה כנראה בן דורו, אלא לאחד הפירושים שעליו מיוסד גם פירושו של הר"ש (ראה תוספתא כפשוטה, שם, ומבוא לסדר זרעים, עמ' יח, הערה 26, ריבמ"ץ, מהד' זק"ש, עמ' קלד, הערה 31 [וכעת מצאתי בכ"י נ"י הנ"ל (2 סע"א) מפורש: יפ"י, בן מלכי צדק ז"ל בפירושו דה"פ, וכו'])).

58 הערוך, רש"י, ריב"א הלוי הזקן, **פתרוני ר' שמואל החסיד** (דפוס וילנא: כה ע"ב; שם שם; כח ע"א; כט ע"א; שם, שם; כט ע"ב; וראה בעה"ת, עמ' 166 [194]), 'פירושים', 'פרשנים', ועוד. נוסף לאלו הוא מרבה להביא גם ירושלמי ותורת כוהנים, כרגיל בחיבורים אשכנזיים אלה. ראה לעיל, הערה 50, ולהלן, הערה 66.

במקורותיהם, בפירושיהם, בנוסחאותיהם, ⁵⁹ ועוד. ⁶⁰ ואם כן, **האם אפשר שבפירוש זה, בדומה לפירושים האשכנזיים לשקלים, ⁶¹ משוקעים פירושי הראב"ד למס' תמיד? ⁶²** וכך גם באשר לחיבור אשכנזי אחר מתחום הלכות קדשים: **הפירוש לתורת-כהנים המיוחס לר"ש משנץ.** גם חיבור זה אנונימי, ⁶³ אך גם הוא קרוב לחוג זה של חכמי אשכנז. ⁶⁴

59 נוסח מס' שקלים שבפירוש זה הוא נוסח ב – בדומה למפרשי שקלים וכרגיל בחוגי חסידי אשכנז – ראה למשל שם, רפ"ד (נוסח סדרי המשנה) – נוסח א; נוסח ספרי שהועתק מספרים; דהיינו מירושלמי הוא כנראה ירוש' ב [וראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 142, 1274]; ועיי"ש ספ"ד (במערב/במזרח); פ"א, לא ע"א (מכיר/מתיר) ועוד.

60 ואכן שתי המסכתות עצמן – שקלים ותמיד – קרובות זו לזו בנושאייהן, ומקבילות, ונקודות מגע מרובות מצויות ביניהן, וכך עניינים הרבה הבאים בזו מתפרשים אצל מפרשי המסכת בזו (ראה להלן, הערה 74, וכן בהערה הבאה).

61 גם מס' תמיד נתפרשה הרבה מאוד על ידי חכמי אשכנז. ראה להלן נספח ג.

62 כמה מן הפירושים המובאים ברש"ס שקלים בשמו של הראב"ד מצויים לעתים מילולית בפירוש המיוחס לראב"ד לתמיד דווקא! אף על פי שאין הרש"ס מציין זאת במפורש אלא מביאם בסתם – 'זה הראב"ד ז"ל כתב' וכד' – כדרך שהוא מציין גם לשאר כל פירושי הראב"ד ז"ל למס' שקלים (ראה רש"ס, פ"ה, מב סע"א [להלן, נספח א, מס' 16] – המיוחס לתמיד פ"א, לא סע"א; רש"ס פ"ז, מח ע"ב [שם, מס' 18] – המיוחס לתמיד ספ"ז, 71; רש"ס פ"ח, נט רע"א [שם, מס' 23] – המיוחס לתמיד פ"ב, 67), ויש להניח שאמנם מן הפירוש המיוחס לתמיד הם לקוחים – וכך נראה; אף על פי שאפשר היה להניח לכאורה שהקטעים הדנים בשקלים ובתמיד כאחת נמצאו גם בפירוש שקלים. ואם פירוש אשכנזי זה לתמיד נזכר על ידי הרש"ס בשמו של הראב"ד, שמא גם הפירוש לשקלים אינו אלא פירוש אשכנזי המיוחס לראב"ד? וצ"ע. [וראה גם רש"ס שקלים פ"ו, מז ע"ב (נספח א, מס' 17): 'ושני פשפשין היו לו וכו' ופירש הרא"ש (שקלים שם, מהד' זק"ש, עמ' נג – והשווה פירושו למידות ספ"ב) וכו' ושנים במערב כתב הרב ר' שמעיה בשם רש"י ז"ל (ראה פ"י ר"ש, מידות, שם) וכו' והראב"ד ז"ל כתב' וכו' (בשקלים) – ראה תלמיד רשב"ש, עמ' 65; במדות? ראה לעיל, הערה 25).

על כל פנים, מובאות אלו הן כנראה מן הקדומות ביותר המייחסות פירוש כזה לראב"ד (ראה לעיל, סוף הערה 56); כמדומני שאין פ"י הראב"ד לתמיד מוזכר בפירושי הרש"ס לשאר מסכתות הירושלמי [בדומה לפ"י הראב"ד לשקלים – ראה לעיל, הערה 7, ומה שצוין שם].

63 ראה בעה"ת, עמ' 260 [עמ' 312; ועיי"ש, עמ' 315, הערה 32 ועמ' 361].

64 על כל פנים, הוא ככל הנראה 'פירוש אשכנז' (שיטה מקובצת, כריתות, יט ע"ב (בהשמטות), ד"ה הגביה [והשווה הג"ה שבתוס' ב"ב, קסו ע"א, סד"ה נכנס: 'זבפירוש אשכנזים מצאתי תריכ?/כריתות?]), ראה הר"ש ליברמן, תוספת ראשונים, ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 295; ספר היובל לא מארכס, עמ' רצה, הערה 35. וראה תוספתא כפשוטה, ב, עמ' 819, הערה 20 (על זהות מחברו נאמרו השערות שונות, ועדיין צ"ע: ר' שמחה משפירא? – א' עפשטיין, מכתב חדשי, לט (1895), עמ' 457 והר"ש ליברמן, ספרי זוטא, נויארק תשכ"ח, עמ' 3, הערה 3; ר' ברוך מגרמיזא? – אורבך, שם, עמ' 263 [315] (וראה י' טברסקי, 'א"א אורבך, בעלי התוספות' [ביקורת], תרביץ, כו [תשי"ז], עמ' 226); **ר' משה תקו?** – אלבק, מבוא למשנה, עמ' 289 (וראה סיני, מו [תש"ך], עמ' רלח-רלט; וכבר לפניו רד"ו רבינוביץ, ראה בשמו אצל י"ל מימון, ספר רש"י, ירושלים תש"א, עמ' שפא – אבל לא מצאתי מקורו – ראה שערי תורת א"י, ירושלים ת"ש, עמ' – [אבל ראה כעת הרב שושנה (להלן, בסוף ההערה), ח"ג, עמ' 12]). וראה אורבך, שם, עמ' 262-263 [314-315] והערה 24, 32; שם, עמ' 299 [360], הערה 82, ושם, עמ' 349 [422], הערה 67.

והנה גם פירוש זה מיוסד על פירושים של קודמיו,⁶⁵ וגם הוא מביא את החכמים הנזכרים בפירושי שקלים ותמיד,⁶⁶ ואת חוג חכמי שפירא: את ר' שמואל החסיד,⁶⁷ את רבו ר' דוד ב"ר קלונימוס (רבו של ר' משולם בעל הפירוש השני לשקלים) ואף את מורי הרב ר' דוד ב"ר קלונימוס **משום ר' שמואל ב"ר קלונימוס** (בדומה למפרש שקלים הנ"ל),⁶⁸ וכאן הרי ברור שבעל פירוש זה מרבה להשתמש בפירוש הראב"ד לתו"כ⁶⁹ מבלי להזכירו במפורש בשמו.⁷⁰

[וראה נ' זק"ש בהערותיו לריבמ"ץ כלאים פ"ט, עמ' קמא, הערה 76: 'ומכאן פתח לגילוי שמו של המפרש לתו"כ המיוחס בטעות להר"ש משנץ' (ועיי"ש עמ' תלד), אלא שגם כאן פתח פתוח מצא לפניו. וראה כעת: א"א פינקלשטיין, ספרא דבי רב, א, ניו יורק תשמ"ט, עמ' 16 ועמ' 20]. על כל פנים, החיבור, שהוא משובש ביותר בדפוס, מצפה לההדרה מחודשת על פי כת"י [הפירוש הולך ונדפס כעת במהדורה מתוקנת, במסגרת מפעל 'תורת כהנים', בעריכתו של הרב א' שושנה, ירושלים וקליבלנד].

65 פירושים שהוא מציין את בעליהם או את מוצאם (ראה בהערות הבאות) ופירושים סתם, כדרך מפרשי שקלים ותמיד (ראה לעיל, הערות 40-47, 57).

66 הערוך, רש"י, ריב"א הלוי, ר' שמואל החסיד, ר' תם, רשב"ם, ר' יצחק ב"ר שמואל ועוד (ראה לעיל, הערות 46, 58).

67 נדבה פרק ז, ג, ועוד (הוא מובא גם בפ"י תו"כ כ"מ 59), ובנגעים פרק ב, ב: 'ומורי אמר לי **בשם רבנא שמואל חסיד דודו**' – פ"י ר' משולם לשקלים, עמ' 71, ד"ה בתרשיש (ושמא גם בעמ' 24 שם צ"ל: 'מורי') **הרב ר' שמואל היה מפרש** [...] ואומ' מורי ש"י וכו', וגם כאן הכונה לר"ש החסיד שאת פירושו מסר לו רבו ר' דוד בר"ק?, ומורו הרי הוא ר' דוד ב"ר קלונימוס – שם עמ' 5, ד"ה נמצאת עוקר. על זהותו ראה אורבך (לעיל, הערה 32), עמ' 327, ומבוא לערוה"ב, עמ' 54-55. וראה מבוא לראב"ה, עמ' 335, שצוין שם (וכעת אני רואה שכבר העיר על כך א' עפשטיין במ"ח הנ"ל [הערה 64], עמ' 451). [וראה כעת א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 510 והנ"ש].

68 והרי רוב מפרשי תורת כהנים הידועים לנו, בדומה למפרשי המסכתות שקלים ותמיד (ראה לעיל, הערה 50 והערה 61), שייכים אף הם (נוסף למפרשים האיטלקיים-הביזנטיים) לחוג זה של חכמי אשכנז; ראה להלן, נספח ד.

69 על שימושו של המיוחס לר"ש בפירוש הראב"ד עמד לראשונה גרוס, ראה Étude sur Simson, pp. 61-62 (1883), REJ, 7; וראה ר' צדוק הכהן, אוצר המלך, לודו' תרצ"ט, עמ' 54, כנראה בלי קשר ביניהם – והוא מרובה הרבה יותר מן הנראה לעין לכאורה, שהרי 'הוא מעתיק את פ"י הראב"ד גם בלי כל רמז' (ראה לעת עתה בעה"ת, עמ' 261 [313] וטברסקי, ראב"ד, עמ' 99 [וראה כעת מש"כ הגר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ב"מ, פ"ג, שו' 85, וכן ב"ק, פ"ז, שו' 35 – וכאלה עוד הרבה]), כשם שהוא מביאו גם במפורש בשם פירוש חכמי לונגל וכדומה – והרי באשכנז ייחסו את הראב"ד לעיר זו (כגון הלכות שמחות למהר"ם, מהד' כהנא, עמ' כג). ככל הנראה גם פ"י תו"כ כ"י מינכן 59 (לעיל, הערה הקודמת) השתמש בו (או במקורותיו) בלי להזכיר את שמו [ראה כעת פינקלשטיין (לעיל, הערה 64), עמ' 20]. תופעה מוזרה זו חוזרת גם במקומות אחרים בספרות הרבנית האשכנזית-הצרפתית, ראה למשל תוס' סוכה ה ע"ב, ד"ה תפשת: 'ועוד מוכח בהדיא בתו"כ (זבים פ"ה ה"ה, מהד' א"ה וייס, עט ע"א) דכת' וכו' וזהו פירושו' וכו' ובהערת אה"י שם אות מ'!

70 ואעיר כאן על שני חיבורים נוספים מן התחום הזה, פירושי משנה אשכנזיים-צרפתיים למסכתות

על כל פנים מסתבר שבין שלושת החיבורים האשכנזיים הללו – פירושי שקלים, תמיד ותורת כהנים – קיימת קרבה של ממש,⁷¹ קרבה שמהותה ומידתה טעונות עוד בדיקה יסודית. ונראה ששלושתם מאותו בית מדרש יצאו,⁷² ושלושתם מיוסדים על פירושים שקדמו להם,⁷³ ואפשר שביסוד כולם נשתקעו בין היתר גם מפירושיו של הראב"ד.⁷⁴

הבודדות שאין עליהן תלמוד בבלי, המשתמשים באופן ברור בפירושי הראב"ד: ה'מפרש' האלמוני למס' קינים, והמיוחס לר"ש משנץ למס' עדיות. ראה להלן, נספח ה.

71 וכבר ראינו את הקשרים ההדוקים שבין מפרשי מס' שקלים האשכנזיים בינם לבין עצמם (לעיל, הערה 50), בין מפרשי מס' תמיד (לעיל, הערה 61) ובין מפרשי תו"כ (לעיל, הערה 68). ראינו גם שכבר הצביעו על הקשרים שבין פ' ר' משולם ל ש ק ל י מ למיוחס לר"ש לתו"כ מצד אחד, ומאידך על הקשרים שבין פירוש תו"כ כ"מ 59 למיוחס לראב"ד למס' תמיד (ובאמת א' עפשטיין ייחס את שניהם לר' ברוך בר"י; וראה בעה"ת במקומות שצוינו לעיל, שדוחה הצעה זו, אבל מציע לראות בר' ברוך את בעל המיוחס לר"ש משנץ!).

72 חיבורים אלה עניינם פירוש מקורות תנאיים מתחומי הלכות קדשים שנלמדו ונתפרשו כאמור הרבה בחוג חסידי אשכנז, והם יאים לתלמידי חכמים העוסקין בהלכות עבודה (ראה רש"י ב"מ קיד ע"ב, והנ"ש, ועוד). המסכתות תמיד ושקלים מיוחדות בהיותן עוסקות בסדר העבודה, והן חשובות גם למפרשי הפיוטים 'בעלי הקרובות שהכניסו בפיוטיהן סדר עבודת היום' (בעל המאור ריש סדר יומא. מסכת יומא נתפרשה כידוע ע"י הריב"א הלוי, ותוספותיו מונחות ביסוד כל פירושי המסכת שבאו לאחריו, והרבה מתורתו מובא גם בפירושי שקלים, תמיד ותו"כ). והרי בכל אלה עסקו חכמי אשכנז בני חוג זה (ראה לעיל, סוף הערה 68) [ואכן, מפרשי הפיוטים מחוג אשכנזי זה מרבים, באופן יחסי, להשתמש במס' תמיד (משנה ובבלי), שקלים (משנה וירושלמי) ויומא (פרקים א-ז – משנה ותלמודים)].

73 פירושים ששמם מפורש עליהם (לעיל, הערות 45, 58 ועוד), ופירושים' סתם (לעיל, הערות 45-46, 57, 65, 68). ושמא מותר להפליג ולשער (כיון דאיפליג איפליג), שמובאות אלו בשם 'פירושים' סתם, החוזרות בכל החיבורים הללו מכוונות לסוג מסוים של פירושים, שהרי ביטויים מעין אלה אנו מוצאים גם בקשר לפירושי מסכתות בלתי מקובלות אחרות, כגון 'פירושים קדמונים' (תוס' נזיר ל ע"א, ד"ה ה"ג, שם, ד"ה האיש – ועיי"ש נב ע"א, ד"ה מעשה: 'בפירוש משניות מצאתי' – ריבמ"ץ לטהרות? – ראה להלן; ראב"ה חולק, עמ' פה, ועיי"ש עמ' קע ועוד); 'הקדמונים בפירוש שמועה' (דנזיר – והכוונה לר' קלונימוס איש רומי – ס' הישר לר"ת, הפירושים ס' סב; ראה י"נ אפשטיין, 'פירושי הריב"ן ופירושי וורמייזא', תרביץ, ד (תרצ"ג), עמ' 154 [מחקרים, ג, עמ' 36]). והשווה 'בספרים [=פירושים] הישנים [...] וגם ר' יצחק מסימפון פירש' (מבוא הראב"ה, עמ' 280 – תוס"ר, ח"ג, עמ' 234). ושמא 'פירושים' אלה פירושים 'קדמונים' בעלי שורשים איטלקיים-ביזנטיים הם (ראה הגר"ש ליברמן, מבוא התוספתא כפשוטה, ח"א, עמ' יח, הערה 26, והנ"ש [ואכן, ראינו (לעיל, סוף הערה 57) שבכ"ז ניו יורק של פ' מס' תמיד מפורש ז'פירש בן מלכי צדק בפירושו דה"פ' וכו' – במקום ז'פ' בפירושים דה"פ' וכו' שלפנינו – השווה גם ריבמ"ץ עצמו, פאה פ"א מ"ב: 'זעין בפירושין']), כמו 'פירושי ארץ יו' לשקלים (ראה ספר ליברמן, עמ' 37, הערה 120), ומעין 'פירושי מגנצא' ודומיהם, פירושים שחכמי אשכנז הראשונים השתמשו בהם, ועליהם ביססו את פירושיהם; ומכאן גם הקרבה הגדולה שבין חיבורים אלה, בגלל היסודות המשותפים להם (ראה לעיל, סוף הערה 68) – ועדיין צ"ע.

74 באשר לשקלים ולתורת כהנים נראים הדברים להיות קרובים: בפירושים אשכנזיים מובהקים (המיוחס לר"ש משנץ [וכ"מ 59] לתו"כ, והמיוחס לתלמיד רשב"ש ור' משולם לשקלים) שהקרבה ביניהם ברורה למדי (ראה הערות 67, 68) מובאים פירושי הראב"ד (פ' תו"כ שלו

ד

ואם אמנם יתברר שאכן יש לדברים על מה שיסמוכו, ולפנינו באמת שורה של חיבורים אשכנזיים קדומים יחסית על נושאים הקשורים לסדר קדשים, וביסוד כולם מצויים מפירושי הראב"ד, **הרי שלפנינו אולי עדות ממשית ראשונה על קשרים בין ראשוני 'חסידי אשכנז' ובין חכמי פרובנס בני תקופת 'ראשית הקבלה'**,⁷⁵ **כאשר החוליה הקדומה המקשרת ביניהם הם אולי ר' שמואל החסיד והראב"ד**,⁷⁶ וקשרים אלה מתבטאים בתחומי

שבידינו ופי' שקלים שבידי הרש"ס, הם עצמם או מקורותיהם). ואילו באשר לפירוש מס' תמיד (המיוחס לראב"ד), שגם הוא שייך לחוג אשכנזי קרוב, אין אנו יודעים בדיוק את מקורותיו, וגם אין לנו עדיין עדות של ממש על חיבורו של הראב"ד למסכת זו.

המסכתות שקלים, תמיד ומידות קרובות זו לזו בעניינן (ראה פתיחת המאירי למס' תמיד: 'מס' תמיד ומס' מידות הם מסדר קדשים ואני הורגלתי בלמודם לכללם בס' מועד אחר מס' שקלים... עד שבדאי אי אפשר לשנות הרבה שמועות מהם בלתי ידיעת ענייני שתי אלו המסכתות), ולעתים קרובות נלמדו ונתפרשו ואף נכרכו ביחד (כגון כ"י אוקס' 370 – ראה ספר ליברמן, עמ' 21, הערה 51; ראה גם: הרא"ש רוזנטל, 'לשמועת הפתיחה של בבלי תענית', ספר זכרון ל' פרידמן, 'ירושלים תשל"ד, עמ' 246; ספר החיד"א [לעיל, הערה 53]; וכאלה עוד); ולפעמים בצירוף מס' קינים ואף מס' עדיות (כגון כ"י פריס 331 – פה"מ לר"מ למסכתות הנ"ל. וראה רשימת הסדרים והמסכתות שפרסם א' מארכס 'Strack's Introduction to the Talmud', JQR, n.s., 13 (1922–1923), p. 356, דהיינו, המסכתות הבודדות 'שלא נמצא להם ג"כ גמרא בבלי', שלפי ר' יעקב נ' עבאסי בהקדמתו לפה"מ לנשים, חיבר עליהן פירוש הר"ש משנץ (אלא ששם בפירוטו נשמטה מס' תמיד דווקא) – מסורת שאין לה שום מקור נוסף אף לאחת מן המסכתות הללו; ושמה הראב"ד בר"ש נתחלף לו? שהרי פי' הראב"ד לעדיות ולקינים מצויים בידנו, וכעת נוספה לנו הידיעה על פי' מס' שקלים, ואולי גם רמזים אפשריים לפירוש מס' תמיד ומידות (ראה לעיל, הערות 53–62).

75 נושא חשוב שכבר נידון מכיוונים שונים – ראה להלן, עמ' 154 והערה 91 שם.

76 שהרי הם שני החכמים בני דור אחד שבפירושיהם השתמשו מחברי שלושת פירושים אלה (שקלים, תמיד ותו"כ): דבריו של ר' שמואל הובאו במפורש בשמו (ראה ההערה הבאה) ופירושי הראב"ד הובאו גם מבלי שייזכר שמו במפורש (ראה – עוד להלן, נספח ב).

על קשרים אפשריים בין ר' שמואל החסיד וחכמי פרובנס העירו כבר בדרך אגב החוקרים, כגון זו שבראב"ן, ריש סי' קי' [וכנראה גם בסי' קיז–קיח הכוונה אליו, עיי"ש]: 'אמר לי ר' שמואל בר' קלונימוס כי זקני קציני נרבונא ופרובנצא נוהגין איסור ללבוש עורות מכוסות בבגד צמר וכו' בשביל חוטי פשתן שהעורה תפורה בהן וכו'.' (ראה תשובות הראב"י, מהד' קאפח, 'ירושלים תשכ"ב, סי' קט [ושאר הראשונים שצוינו בתוספתא כפשוטה, כלאים, עמ' 655 ועמ' 661–662, וכן ערוה"ב, ג, עמ' 227]. והשווה המיוחס לראב"ד לתמיד, פ"א (דפוס וילנא, לג ע"א): 'וכלאים הואיל דאתא לידן נימא בהו מילתא לפי ששמעתי בשם רבין' [יב"א ז"ל הלוי שאסור לכסות העורות בבגדי צמר וכו', ותש' מהר"ח אר"ז סוף סי' ח, בשם ר' משה ב"ר חסדאי 'שאסור לתפור עורות התפורין בפשתן תחת בגד של צמר וכו'. וראה בעה"ת, עמ' 299 [360], הערה 82 ועמ' 349 [422 – ושם כבר תוקן], הערה 67); וכן רש"ב"ם פסחים קט רע"א, ד"ה קליות: 'זמקומות יש בספרד וכו' מפי רבינו שמואל החסיד' (וראה דק"ס, שם, עמ' 328, אות ל – אבל 'החסיד' גם בכ"י לייפציג); ראה א' עפשטיין, 'ר' שמואל החסיד, הגורן, ד (תרס"ג), עמ' 89 (וראה ש' בלאך הנ"ש; כברש"י ביצה לג סע"ב גם באו"ז, ב, סי' עח, ס"ק יב; וראה ר"ן אפשטיין, REJ שלהלן

ההלכה ובהלכות קדשים דווקא.⁷⁷ על כל פנים, עצם הידיעה על פירושו של הראב"ד

[מחקרים א, עמ' 283, הערה 49] ואורבך שם, עמ' 165 [193], ושם, עמ' 196 [228], הערה 5, וצ"ע.

חכמי פרובנס מוזכרים גם בפירוש ספר דברי הימים המיוחס לרש"י – שאף הוא בבחינת 'מת מצוה' – שאת מחברו האשכנזי מזהים כמה מן החוקרים **עם ר' שמואל החסיד** – ראה רי"ן אפשטיין, 'L'auteur du commentaire des Chroniques', *REJ*, 58 (1909), p. 189 [מחקרים, א, עמ' 278], וכן אורבך, ערוה"ב, ד, עמ' 82, הערה 62 (חיבור חשוב זה לא נבדק עדיין כראוי, וכל מה שפורסם עליו בזמן האחרון אין בו כדי לקדם את עניינו. ובדרך אגב אעיר שהרש"ם שקלים, פרק א, ג סוף ע"ב, מביאו בשם רש"י ז"ל, ומצוי בו קטע נוסף לנדפס [ובכתבי יד], ודרך ציונו לירושלמי שקלים כמקובל אצל חכמי אשכנז בני החוג הזה: 'בשקלים פ"ק'; ראה: ספר ליברמן, עמ' 37, הערה 119א. **על קטעים מספר בעלי הנפש לראב"ד בתוך ספר חסידים**, ראה טברסקי, שם, עמ' 54, הערה 50).

פירושים ו'פתרונות' של ר' שמואל החסיד מובאים בשלושת החיבורים הנ"ל (לעיל, הערה 50, הערה 58 והערות 67-68), וכמדומני שכמעט כל מה שנותר לנו לפלטה מדבריו בהלכה הן ציטטות מעטות אלו מפירושו לתמיד, שקלים ותורת כהנים (ראה: א' עפשטיין, שם, עמ' 90-91; רי"ן אפשטיין, שם, עמ' 159; אפטוביצר, מבוא הראב"ה, עמ' 412; אורבך, בעה"ת, עמ' 165 [194]). וראה גם ח' סולוביצ'יק 'Three Themes in the Sefer Hasidim', *AJS Review*, 1 (1976), p. 349, n. 122 [פירושו למכילתא – הוטל בו לאחרונה ספק, ראה ש' עמנואל, דיסרטציה עמ' 31]. ואמנם כבר העירו על כך (א' עפשטיין, שם, עמ' 85; אורבך, בעה"ת) שר' שמואל החסיד הוא זה שמצווה (ספר חסידים, מהד' ויסטינצקי, סי' א, עמ' 2) 'שתראה שבני עירך לומדים סדר מועד וסדר נזיקין ואתה תלמוד סדר קדשים' (והשווה שם סי' תתתרצה, וראה גם לעיל, הערה 68); ולא רק סדר קדשים אלא גם מס' מועד קטן שהיא בבחינת 'מת מצוה' (שם; ועיי"ש להלן, על 'מי שדורש במעשה מרכבה ובמועד קטן') ומצווה נעלמת' (שם, סי' תקפו. ועיי"ש סי' תשסו, וראה נוסחו ב'גנוזות', א, של הרב מ' הרשער, ירושלים תשמ"ד, עמ' קמז, סי' עב: 'כל מצוה ומסכת או ספר שאין לו עוסקין' וכו'; ואמנם הריב"ם, שעמד בקשרים עם רי"ח בש"ם כתב תוספות לפני רבו הריב"א למס' מועד קטן (בעה"ת, עמ' 169 [198] ועמ' 146 [170]) וראה שם, עמ' 618, והנרמז בחיבורי אורבך, ב'ויביליוגרפיה, עמ' 47, הערה 78, עיי"ש). וגם הפירוש היחידי של הראב"ד למסכתות התלמוד שחדר לאשכנז היה פי' מס' מו"ק; ובאמת הלכות אבלות נתגבשו בעיקר על יסוד שני מקורות אלה.

גם ר' **משה תקו**, שהתלונן על כך 'שיכולים ללמוד בד' סדרים ואנו מניחין רובן ומעמיקים במקצת חצאי מסכתות וכו' כמה מרביצי(ם) תורה נענשו על הדבר כי על ידם נתמעטה התורה ולומדיה' וכו' (ים של שלמה, הקדמה שנייה לחולין), חלק גדול מן המובאות בשמו הוא מפירושו למס' שקלים, תמיד ומידות ומפירושו ת"כ שלו, **אלא שעדיין לא סוכם כל מה שהגיע אלינו משרידי תורתו של חכם מופלא זה; ראה לאחרונה ש' אברמסון, בעלי התוספות על התורה, ירושלים תשל"ה, עמ' 9. וראה גם דברי בעל הרוקח על 'הצדיקים העוסקים בקדשים' בקטע שהובא ע"י אורבך, מבוא לערוה"ב, עמ' 68, הערה 86.**

פירוש מס' תמיד כ"י פריס 1408 (לעיל, הערה 61) פותח: 'כתיב בכל מקום מוקטר וכו' אילו תלמידי חכמים וכו' אם אתם עוסקים בהם כאילו אתם מקריב' כל הקרבנות' – והפירוש, ואח"כ המסכת עצמה, מצויים שם בקובץ אשכנזי, בעל פורמט קטן, במסגרת ליקוטים שונים בשם הרי"ח, הרוקח ועוד. ומעניין שגם כתב היד היחיד של מס' שקלים נר"ב, מחוץ לכ"י מינכן, שהגיע אלינו, אינו כתב יד תלמודי רגיל אלא קובץ מיוחד במינו, כתב יד אשכנזי בפורמט קטן,

למסכת שקלים והאפשרות שיש מובאות ממנו בחיבוריהם של חכמי אשכנז ראיות לעיון יסודי,⁷⁸ מה גם שהן מצטרפות אולי לתופעה דומה בחיבורים אחרים מתחום קרוב (תו"כ ותמיד – ועוד?).⁷⁹ כל זאת כמובן אם פירוש זה שהגיע לידינו של ר' שלמה סיריליאן באדריאנופול בראשית המאה ה־ט"ז, אכן חיבורו של הראב"ד בעל ההשגות הוא,⁸⁰ ואין הוא מיוחס לו בטעות.⁸¹

ה

כאמור, עדיין מהסס אני מאוד לקבוע שאמנם מדובר בחיבור אותנטי של הראב"ד. בתחום זה שבשולי ספרות ההלכה לא היו כנראה מסורות ברורות, וכמה חיבורים אמנם יוחסו למחברים לא להם (פירוש שקלים לגאון, פירוש תמיד לראב"ד, פירוש תו"כ לר"ש, פירוש עדיות לר"ש משנן, וכאלה עוד). אפשר שהרש"ש עצמו, או ההעתק שבידו, ייחס

הכולל את מס' קינים, מידות, תמיד, שקלים ומעילה והל' עבודה (ראה: קטלוג נויבאוואר, עמ' 80; א' ברודי, מס' תמיד, אופסלה 1936, עמ' 13; א' סופר, שני פירושים קדמונים על מס' מעילה, ירושלים תשכ"ו, הקדמה, עמ' vi-v).

מלבד פירושי מס' [שקלים], קינים ותו"כ, אין בידינו ידיעות על פירושי הראב"ד למסכתות קדשים (ראה לעיל, הערה 21 ולהלן, הערה 99), אבל גם אצלו מצינו נטייה לפרש מסכתות שהן בבחינת 'מת מצוה', 'שבני אדם אין רגילים בהם' (ספר חסידים הני"ל), וכפי שהוא מדגיש בפתיחת פירושו למס' עדיות: 'אין עמי בכל אלה לא מפי רב ולא מפי מורה [...] הוא מן הסוד כענין שנ' סוד ה' ליראיו' וכו'. אבל נראה שהדחף העיקרי לעיסוקיו של הראב"ד בתחומי הלכה אלו היה האתגר האינטלקטואלי ללכת בדרכים בלתי כבושות ולתרום מכוחו הפרשני הגדול בתחומים פרוצים ועזובים שאין בהם מסורת פרשנית כובלת, וכלשונו בכמה מקומות בחיבוריו: 'אחר שאין להם קבלה אענה אף אני חלקי, גם לי לבב כמוהם' (פ"ז מהל' טוה"מ, ה"ג) [על עיסוקו של הראב"ד בתחומים בלתי מקובלים ועל הליכתו בדרכים בלתי כבושות, ראה כעת ח' סולוביצ'יק, ספר כ"ץ, וראה שם עמ' 13-14].

78 הדברים חשובים הן לגופם והן על רקע הבריורים בדבר קשרי פרובנס-אשכנז בכלל, בכל תחומי היצירה הרוחנית, ראה להלן, עמ' 154 ואילך.

79 תורת כהנים ומס' תמיד מצד אחד – ומאידך מס' קינים ועדיות (לעיל, הערה 70).

80 על כל פנים הרש"ש עצמו ייחס את החיבור לראב"ד בעל ההשגות, שהרי כפי שראינו (הערה 8 ו־62) באותה צורה ממש הוא מצטט גם משאר חיבורי הראב"ד.

81 והרי כמה וכמה חיבורים יוחסו לראב"ד במאה ה־ט"ז – מלבד פירוש מס' תמיד – בתחומי פרשנות ההלכה (כגון פ"י הספרי [והמכילתא], ראה ילינק, קונטרס המגיד, וינא תרל"ח, סי' 157 ובהוספות, מהד' צילום, ירושלים תשל"ב, עמ' 150 ועמ' 290 [שרי האלף², עמ' תקנ"ג; מ' כהנא, ספר זכרון להרב נסים, ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' צו, ועיי"ש עמ' קטז]. וראה כעת ש' עמנואל, דיסרטציה, עמ' 32, הערה 28], פרשנות המקרא (כגון השגות לפרש"י, ראה אורבך, 'השגות הראב"ד על פירוש רש"י לתורה?', קרית ספר, לד [תשי"ט], עמ' 101) ובמיוחד בתחומי הקבלה (כגון פ"י ספר יצירה – שנדפס לראשונה במנטובה שכ"ב – המצוי בכתבי יד מרובים, ראה ג' שלום, 'פרקים מתולדות ספרות הקבלה', קרית ספר, ד (תרפ"ז-תרפ"ח), עמ' 286 [מ' חלמיש, 'פירוש ר' יוסף בן שלום אשכנזי לריש בראשית רבה', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג [תשמ"ד], עמ' 141]). וכן חיבורים נוספים בקבלה.

את החיבור מסיבה זו או אחרת לראב"ד דווקא (כגון שהועתק יחד עם פירושי המסכתות המיוחדות, פירוש תמיד המיוחס לראב"ד או עם פירוש עדיות וקנינים שלו),⁸² בלי שהיתה בידי מסורת מוסמכת. מאידך, בדיקתם של הקטעים גופם אינה מעלה לכאורה סיבה של ממש לפקפק בבעלותו של הראב"ד 'בעל ההשגות' על חיבור זה. המובאות מעטות מדי וקצרות מדי, ואי אפשר להכריע מהן ומתוכן על מחברו; חלק גדול מהן מובא כנראה שלא בלשון המפרש ממש, אלא בסיכום תוכנו, במטבעות חיתום כגון: 'זכן פירש הראב"ד ז"ל', 'זכן דעת הראב"ד ז"ל', 'זה הראב"ד ז"ל גריס', 'זה הראב"ד והרמב"ם והרא"ש ז"ל גריס', או בהבאות מקוצרות ומנוסחות ניסוח ענייני וחופשי. על כל פנים, במובאות המעטות והקצרות שלפנינו אין למצוא את ניסוחיו החריפים של הראב"ד או שרידים מסגנונו האישי.⁸³ אבל מאידך גיסא, לא מצאתי שום נקודת אחיזה של ממש שיהא בה כדי לסתור את ייחוסו של החיבור לראב"ד בעל ההשגות.⁸⁴ מכל מקום מפליא הדבר שפירושו זה של הראב"ד למסכת שקלים נעלם לחלוטין מן הבאים אחריו: איש אינו מביאו⁸⁵ ואיש אינו מזכירו במפורש.⁸⁶ אפילו המאירי הפרובנסלי שפירושו למסכת שקלים נמצא בידינו,⁸⁷ והוא מרבה כידוע להשתמש בפירושי הראב"ד,⁸⁸ אף הוא אינו מזכירו,⁸⁹ וצ"ע ג.⁹⁰

82 ראה לעיל, הערה 74 והערה 62, וספר ליברמן, הערה 51. בידי הרש"ס היה כנראה גם המיוחס לראב"ד לתמיד (ראה לעיל, הערה 62).

83 ראה כעת: ש' אברמסון, 'פירושי רב אברהם בר' דוד ללשון מקרא וחז"ל', סיני, צד (תשמ"ד), עמ' קצג ואילך.

84 בניגוד גמור לפירוש מס' תמיד המיוחס לראב"ד: שם ברור לחלוטין, על כל צעד ושעל, שאין לייחס זה שום יסוד, ולפנינו פירוש אשכנזי מובהק (ראה לעיל, הערה 54).

85 הראב"ד עצמו נוהג לעתים לרמוז בכתביו מחיבור לחיבור, וכך גם לפירושי המשנה שלו המצויים בידינו – עדיות (פ"ח מהל' כלאים, ה"ו) וקנינים (פ"י מהל' פסולי המוקדשין, ה"ג), ואילו לפי שקלים לא מצאתי שום רמז.

86 אלא אם כללוהו בניסוחים כוללים, כגון: 'פירש רוב התלמוד', 'חיבר פירושים בכל התלמוד' וכיו"ב (ואולי ר"י עכסאי, בהקדמתו לתרגום פה"מ לרמב"ם, ר"ש בראב"ד נתחלף לו? ראה לעיל, סוף הערה 74).

87 וכן בעל מגדל עוז שהיו בידי פירושים למס' שקלים (ראה לעיל, הערה 50), והכיר את פירושי הראב"ד לכמה מסכתות – אף הוא אינו מזכיר פירושו זה.

88 ראה לעיל, הערה 30.

89 **עצם היעלמו של פירוש משנת מס' שקלים אינו מפליא במיוחד; אצל הספרדים לא הייתה קיימת מסורת של לימוד מסכת שקלים, ואילו האשכנזים עסקו בירושלמי שקלים ולא במשנה (לעיל, הערה 43).** (אוסף רק שגם מפירוש הראב"ד למס' עדיות אין לנו כתבי יד, ולולי נדפס בש"ס בומברג לא היינו יודעים עליו אלא מאזכורים מעטים יחסית.)

90 לכאורה אפשר היה להשתעשע בהשערות לפתרון חידת ראב"ד מחבר פירוש מס' שקלים (והמיוחס למס' תמיד?): אפשר שאין ראב"ד זה ר' אברהם בן דוד מפושקייר בעל ההשגות, אלא חכם אחר בשם זה, כגון נכדו של הראב"ד – ר' אשר ב"ר דוד, 'הראב"ד הרביעי' (ר' אוצר נחמד, ד, עמ' 37, וג' שלום, EJ, III, col. 706); ואולי אף מחוגם של חכמי אשכנז אנשי שפירא, וראב"ד בראב"ד נתחלף? או שמא ר"א אשכנזי אחר? (ראה לעיל, הערה 48).

כמה וכמה חכמים בשם ר' אברהם מצויים באשכנז גם בחוגים אלה (מלבד ר' אברהם ב"ש אחי ר"ח בש"ס [ר' אברהם משפירא] גם בספר נצחון ישן (מהד' ברגר, עמ' 38 וראה הערת המהדיר,

עד כאן ל'חידה הביבליוגרפית' – חידת מחברו של הפירוש לירושלמי מסכת שקלים שהיה בידי ר' שלמה סיריליו באדריאנופול במאה ה'ט"ז. באשר ל'בעיה ההיסטורית', **הלוא היא בעיית האוריינטציות התרבותיות, הקשרים הבין-אזוריים, המקורות המשותפים וההשפעות ההדדיות, שהיו בין מרכזי תרבות יהודיים שונים בימי הביניים – הדברים סבוכים ומסובכים הרבה יותר. ואף על פי כן נראה שהתמונה הולכת ומתבהרת, ומסתמנים קווי אופי שיש בהם לפחות כדי לסמן את הכיוון להמשך המחקר.**⁹¹

שם, עמ' 265), מצאנו גם **ר' אברהם סתם**, כגון תלמיד ר' משה תקן – ראה א' עפשטיין, מעשה הגאונים, ברלין תר"ע, מבוא, עמ' xv, וראה בעה"ת, עמ' 349 [422], הערה 67. ולכאורה מצאנו גם **ר' אברהם ב"ר דוד משפירא** המוזכר בתשובת ר' ישעיה די טראני (סי' פט – מובא ע"י תלמידו 'שמואל'; משפירא/מפושקיר[?]), אבל כמדומני שהראב"ד אינו מוזכר בשום מקום אחר בכתביו של הר"ד, וצ"ע [אלא **שר' אברהם משפירא**, שהוא **ר"א בר"ש (אש"ל)**, מתחלף גם במקום אחר עם ר' אברהם ב"ר דוד – ראה: שבה"ל, ב, עמ' 26; קופפר, תשובות ופסקים, ירושלים תשל"ג, סי' ה וסי' יט, ובהערה 29 שם; ולא כמירסקי בהקדמתו לשבה"ל השלם, עמ' 19, הערה 55]. ואם כן, אפשר אף שר' דוד אביו אינו אלא ר' דוד הידוע בחוג זה, דהיינו ר' דוד בר' קלונימוס, אחיהם (?) – ראה בעה"ת, עמ' 302 [365–366] של ר' מאיר ור' יהודה בר"ק בני שפירא; שבנו (?) האחר, ר' משולם ב"ר דוד בר"ק, חיבר אף הוא פירוש למס' שקלים – והרי מצאנו (לעיל, הערה 33) קרבה בין פירושו לבין פ' הראב"ד לשקלים שבידי הרש"ס; ואם אמנם כך הוא, **אפשר שמדובר בפעילות משפחתית עניפה בתחומי פרשנות בלתי מקובלים: ר' מאיר בר"ק מחבר פירוש מדרשי הלכה; פירושי ר' דוד בר"ק מוזכרים בפ' תו"כ המיוחס לר"ש ובפ' שקלים לר' משולם (ראינו קרבה גם בין פ' תו"כ למיוחס למס' תמיד); ובדור שלאחרי כן, ר' משולם ור' אברהם בני ר' דוד מפרשי שקלים (תמיד ומידות). אלא שאין להפליג בהשערות כל זמן שלא מצאנו סיבה של ממש להוציא את פירוש מסכת שקלים מחזקתו של הראב"ד בעל ההשגות (לעיל, הערה 80), הידוע כמפרש 'משניות שאינן משוקעות בגמרא'.**

91 מכאן ואילך אני מנסח את דבריי מחדש בקיצור נמרץ, ומוסר ראשי פרקים בלבד – בתקווה לחזור ולדון בנושא גדול זה בצורה רחבה יותר ומפורטת יותר. עיקרה של ה'בעיה ההיסטורית', כפי שאני מציג אותה כאן, היא בעיית המסורות הרבניות המשותפות לפרובנס הקדומה (ז'קני נרבונא) ולאשכנז ('חסידי אשכנז') ומוצאם המשותף באיטליה הקדומה. מסורות מקוריות אלו הלכו ונשתקעו ברבות הימים, תחילה באיטליה, אחר כך בפרובנס ולבסוף גם באשכנז, כאשר במאה ה'י"ג כמעט כל המסורות הרבניות באירופה השתלבו זו בזו, והפכו לתרבות רבנית אוניפורמית כמעט (ראה אורבך, בירביבליוגרפיה, עמ' 52, הערה 89). הנושא חוזר וניערר במחקר מפעם לפעם מכיוונים שונים ובתחומי יצירה מגוונים, כגון בעיית הקשרים האפשריים בין שתי תנועות דתיות קרובות שהתעוררו בו בזמן – ראשית הקבלה בפרובנס וראשיתם של חסידי אשכנז (ראה להלן, הערה 100). אבל הנושא כמעט שלא נידון עדיין מנקודת מבטה של הספרות הרבנית-התלמודית הפרובנסלית, שברובה נתפרסמה רק בדורות האחרונים (ראה ש' עמנואל, דיסרטציה, עמ' 12).

בהיסטוריוגרפיה התרבותית של יהדות פרובנס קיימת עדיין הנטייה, הטבעית לכאורה, לאוריינטציה 'ספרדית', בלי אבחנה ראויה בין התקופות השונות. נטייה זו מצויה גם בקשר לתרבות התורנית מאז המאה הקודמת (ראה למשל א"ה וייס, דור דור ודורשיו, ד, פרקים כו–כו: 'ספרד ופרובינציה', עיי"ש) ועד ימינו, למרות הספרות הרבנית הפרובנסלית המרובה

כבר לפני למעלה ממאה וחמישים שנה עמד שי"ר באינטואיציה גאונית⁹² על הקרבה הרוחנית שבין היצירה הרבנית של אשכנז⁹³ לבין זו של פרובנס, והוא אף שיער שמקורן המשותף היה באיטליה. בצדק העיר ב' קלאר לפני כובל שנים⁹⁴ – שבעיקרה הייתה זאת הרגשה בלבד, 'אולי יותר מתוך נבואת־הלב מאשר על יסוד ידיעה ברורה'. אלא שבמשך הזמן הולכים ומתרבים רסיסי הידיעות ורמזי הרמזים שמהם אפשר יהיה לטוות חוטים ממשיים יותר לקשרי תרבות אלה, גם אם עדיין רחוקים אנו מ'ידיעה ברורה'. רמזי הידיעות שהגיעו אלינו היו בעיקר בתחומי המיסטיקה, הפיוט והמדרש⁹⁵, בעוד שבתחומי ספרות ההלכה הדברים נותרו מעורפלים ביותר.⁹⁶ כמדומני שבתהיות ובשיקולים שהעליתי בסעיפים הקודמים יש משום תרומה כלשהי לפחות לסוגיית הקשרים שבין אשכנז ופרובנס בתחומי ספרות ההלכה, ואולי אף משום רמז על מקורם האיטלקי המשותף של קשרים אלה.

שנתפרסמה בתקופה האחרונה. אוריינטציה זו הולכת ומשתנה עם מחקריו של הרב בנדיקט (ראה מרכז התורה, עמ' 8 ואילך ועוד; וראה גם י' תא־שמע, כבר במאמרו, 'אל מלך נאמן, תרביץ, לט [תשל'], עמ' 186, הערה 6), אלא שבגלל להט טיעוני וניסוחיו הקיצוניים, לא זכו דבריו לתשומת הלב הראויה. אשתדל להתמקד כאן בתחום הספרות הרבנית־התלמודית, ובייחוד בקשר לאישיותו המופלאה של הראב"ד, מורשתו וחידושו. במסגרת זו ניסיתי לשזור חוטים אחדים מקורי עכביש דלים העולים מחיבור אחד שיחוסו לראב"ד מפקפק, אבל הם עולים וצפים גם מכיוונים אחרים. פרופ' טברסקי המנוח העלה בהזדמנויות שונות את שאלת הקשר האפשרי בין פרובנס לאשכנז, ובין היתר גם בקשר לנקודה אחת שעסקתי בה כאן, פירושי מס' תמיד (ראה טברסקי, ראב"ד, עמ' 78, הערה 8, ושם סוף עמ' 232).

92 בכורי העתים, יא (תקצ"א), עמ' 98–99 (=תולדות גדולי ישראל, ורשא תרע"ג, א, עמ' 245). שי"ר יצא מקשריו של ר' משולם ב"ר קלונימוס איש לוקא עם מגנצא ועם ארלדי. גם בעניין זה נתרבו ידיעותינו ואפשר לסמכן מכיוונים שונים (ראה גם א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 44 ואילך, ועוד). שי"ר עצמו, ובעקבותיו צונץ, חזרו על הרעיון בהקשרים שונים, אבל רק מעט מאוד בקשר למסורות ההלכתיות (ראה גם שי"ר, בפתיחתו לתשובות גאונים קדמונים, ברלין תר"ח, יב ע"ב).

93 שי"ר דיבר אמנם על צרפת, במובן הכולל של 'אזור התרבות' האשכנזי, אבל לא הבחין באופן ברור בין צרפת לאשכנז (ראה אורבך, בירביביליוגרפיה, עמ' 48 ואילך). ככלל, יש להיזהר במשמעותם של המונחים הגאוגרפיים (אשכנז, צרפת, פרובנס, קטלוניה, ספרד) המשתנים בפיהם של חכמי ימי הביניים. על כל פנים, חכמי פרובנס בני התקופה מבחינים ביניהם יפה, ובדרך כלל מתייחסים לכל אזור כיחידה תרבותית עצמאית (לדוגמה: אבחנותיו הברורות של בעל ס' המנהיג בין המנהגים השונים של כל אזור ואזור).

94 מגילת אחימעץ, ירושלים תש"ד, נספחים, עמ' קמג. 95 ראה להלן, הערה 100.

96 וזאת מסיבות שונות – ובעיקר משום שכמעט כל הספרות הרבנית הפרובנסלית נתפרסמה רק בשנים האחרונות, וגם הספרות האשכנזית המובהקת (אור זרוע, ראבי"ה, ייחוס תנאים ואמוראים, ועוד) התפרסמה בעיקרה רק במאה השנים האחרונות. ובשני התחומים מצויים עדיין חיבורים בכתבי יד שטרם נוצלו כראוי. ועדיין לא זכינו למחקר מקיף על 'הקשרים הסמויים שבין חסידי פרובנס לבין חסידי אשכנז' (בנדיקט, מרכז התורה, עמ' 267, מס' 8); כשם שלא זכינו עדיין לטיפול יסודי בספרות ההלכה המכונה 'דבי רש"י' (ס' האורה, הפרדס, מחזור ויטרי ועוד), המשותפת לשני מרכזי תורה אלה.

עסקתי כאן בספרות הלכה מתחומי השוליים של ההלכה, בפרשנות למקורות חז"ל שמחוץ למסגרת הלימודים המקובלת של 'תלתא סדרי' הקלסיים;⁹⁷ ובייחוד בתחומים 'האוטריים' של ספרות ההלכה: מדרשי הלכה, תלמוד ירושלמי והלכות עבודת המקדש – נושאים אהובים במיוחד על תלמידי חכמים בעלי נטיות מיסטיות, אשר רק בודדים מחכמי הנגלה כללו אותם בתחום עיסוקם הרגיל.⁹⁸ גאוני בבל וההלכים בעקבותיהם בארצות האסלאם (צפון אפריקה וספרד) הזניחו תחומים אלה; ואילו במרכזי התורה שבארצות הנצרות (איטליה, אשכנז ופרובנס) הרבו לעסוק גם בספרות ההלכה שמחוץ ל'תלתא סדרי' הבבלי,⁹⁹ ובייחוד כאמור בחוגים בעלי נטיות מיסטיות, כמו חסידי אשכנז ותלמידי החכמים הקרובים לחוגי ראשית הקבלה בפרובנס.

97 ראה לעיל, הערות 21, 22.

98 ראה ספר ליברמן, עמ' 13.

99 לתרבות התורנית, ליצירה התלמודית-הרבנית בתפוצות ישראל לאזוריהן בימי הביניים עד למאה ה"ב, יש כמה מאפיינים ברורים למדי. מאפיינים אלה באים לידי ביטוי, בין היתר, במסורת הלימוד ובמסורת הנוסח. 'מסורת הלימוד', דהיינו הקורפוס המסורתי של טקסטים מן הספרות התלמודית, המקובל לעיון וליצירה באזורים שונים; 'מסורת הנוסח', דהיינו דיוק נוסחם של טקסטים אלו על גוניהם המשתנים מאזור לאזור. בקווים כלליים ביותר, מתחלקות תפוצות הגולה מבחינה זו בין תחומי ישמעאל לתחומי אדום, דהיינו, בין הארצות שתחת שלטון האסלאם (צפון אפריקה וספרד) לבין הארצות בעלות תרבות נוצרית (איטליה, אשכנז, פרובנס [וצרפת]). המאפיין את מסורת הלימוד של ארצות האסלאם, הוא היותה מונוליתית כמעט באופן מוחלט – אין בעולמם אלא התלמוד הבבלי בלבד, תלמודם של גאוני בבל שדחה מפניו כמעט כל עיסוק תלמודי אחר מחוץ לקורפוס הספרותי הגדול הזה. חזות הכול התלמוד הבבלי ואין בלתו. הכול משתעבד אליו – אין עוסקים במשנה לגופה אלא במסגרת התלמוד, ואין עוסקים לא בתוספתא, לא במדרשי ההלכה ולא בתלמוד הירושלמי, ובוודאי שאין מחברים פירושים עליהם. ואפילו התלמוד הבבלי שלהם הצטמצם מארבע סדרים ל'תלתא סדרי' בלבד, דהיינו, בלי סדר קדשים (חוץ למס' חולין), כמקובל בישיבות הגאונים. לעומתן, תפוצות ישראל בארצות הנצרות על אגפיהן, תרבותם התורנית פלורליסטית ביותר, וספרייתם התלמודית עשירה ומגוונת. גם אם התלמוד הבבלי תפס מקום בראש, מקום הניחו גם לשאר ספרות חז"ל; הם עסקו גם במשנה, ובייחוד במסכתות המשנה שאין עליהן בבלי, במדרשי ההלכה (ואגדה), בסדר קדשים ובתלמוד הירושלמי. [ראה כעת: H. Soloveitchik, 'Catastrophe and Halakhic Creativity', *Jewish History*, 7 (1998), p. 77 and n. 15]

100 על הקרבה בין פרובנס לאשכנז בתחומי המיסטיקה העירו כבר לא פעם (ראה: ג' שלום, *Ursprung und Anfänge der Kabbala* ברלין 1962, עמ' 35-36, 87-88, 189; טברסקי, ראב"ד, עמ' 288 ועוד), ובזמן האחרון חוזרים ודנים בכך ביתר שאת מכיוונים שונים (ראה למשל: י' דן, 'הקבלה האשכנזית', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו [תשנ"ג], עמ' 125 ואילך; מ' אידל, "טעמי העופות הטמאים" לר' דוד בן יהודה החסיד ומשמעותם, 'עלי שפר': ספר היובל לרב שפרן, רמת-גן תש"ן, עמ' ה ואילך). מרשים למדיי צירוף של הסימנים הללו מתחומי המיסטיקה לאלה שעל גבול הסוד, המנהג וההלכה. כגון: חסידות ופרישות, נוסח התפילה וכוונות התפילה, שימושים הדדיים בפירוש ס' יצירה, וכן המצע הספרותי המשותף (ספרות ההיכלות ומדרשי אגדה בעלי גוון מיסטי) והיחס למנהג (כלשון הראב"ד: "אבד הוא ואלף כיצא בו [...] ומנהג אחד לא ישתנה" – כתוב שם, מהד' ברגמן, ר"ה, עמ' עג; כדרך המקובלת במקום גידולו של הראב"ד: 'שהם תופשים בידם דרך החומרא בכל מקום [...] שלא לשנות המנהג' – הל' טריפות לרד"ה,

והנה בין יהדות פרובנס המקורית לבין חוגי חכמי אשכנז ניתן לגלות דמיונות וקשרים בתחומי יצירה מגוונים,¹⁰⁰ אך אין להצביע על שום זיקה של ממש בין חכמי פרובנס המקוריים (זקני נרבונא) לבין התרבות הרבנית של ספרד.¹⁰¹ ואולם במהלך המאה הי"ב חל מהפך גמור באוריינטציה התרבותית של יהדות פרובנס. עם גירושם של יהודי ספרד מאנדלוסיה, ועם פיזורם של מרכז התורה אשר בנרבונא (עיר קדומה לתורה)¹⁰² באותו זמן – נשטפה פרובנס במסורת ההלכתית של יהדות אנדלוס (ובראשה הרי"ף).¹⁰³

להלן, הערה 106). ולא רק בכללים, אלא גם בפרטים שנחשבו כייחודיים לאשכנז, כגון חומרות נדה (ראה מ"ש בפרקי ירושלמי, מחקרי תלמוד, ב [תשנ"ג], עמ' 254, הערה 192, והספרות הרשומה שם), גם הן נמסרות באשכנז בשם 'חכמי נרבונא' (ראב"ה, א, עמ' 196 וש"נ). כל אלה מצטרפים לידיעותינו על קשרים אישיים (למן המאה הי"א – רגמ"ה ואחרים; ובמאה הי"ב – ר"ת ור"י בצרפת, וריב"א הזקן באשכנז [ראה ראב"ה, ח"ב, הוספות, עמ' 763 והנ"ש]) וסימנים חיצוניים אחרים (כגון השמות: מכיר, קלונימוס, טודרוס, אבון, משולם, והכינוריים: 'חסיד', 'פרוש', 'קדוש', 'נביא וכיו"ב). לאלה אני מבקש להוסיף סימנים משמעותיים יותר מתורת הנגלה: 'מסורת הלימוד' ו'מסורת הנוסח' המשותפות לשני מרכזים אלה. אלא שגם כאן, יש להבחין היטב בין אשכנז (חוג חסידי אשכנז) לבין צרפת (ר"ת ותלמידיו); ראה לעיל, הערה 93. ומכאן שאין לזלזל גם בביטויי הביקורת החריפים כלפי 'הצרפתים', המשותפים אף הם לאשכנזים (כגון המיוחס לראב"ד לתמיד) ולחכמי פרובנס (כגון הראב"ד).

101 ספר ד' היהודית במובנה המקורי, דהיינו אנדלוס. בני התקופה הבחינו יפה בן אזורי התרבות השונים: אנדלוס לחוד וקאטלוניה ופרובנס לחוד. אציין כמה סימנים: בעל ס' הקבלה המספר על חמשת החכמים בשם יצחק שפעלו בדור אחד, ומונה אותם: שנים ספרדים ושלישי קרוב להם, ושנים באומא רץ אחרת' (עמ' 58) שני האחרונים הם ר' יצחק ב"ר ראובן אלברגלוני שבא מברגלוניא [...]. ור' יצחק ב"ר יעקב בן אלפאסי מקלעה חמד' (עמ' 62. ראה גם י"נ אפשטיין, 'סדר רב עמרם', ציונים: קובץ לזכר י. נ. שמחוני, ברלין תרפ"ט, עמ' 122 [מחקרים, ב, עמ' 569], וראה עוד להלן, הערה 103). וגם כעבור כמאה וחמישים שנה, כינויו הקבוע של הרמב"ם אצל הרמב"ן הקאטלני הוא ר' משה הספרדי, והר"י מיגאש והרמב"ם נחשבים בעיניו 'חכמי ספרד האחרונים' (חידושי קידושין כה ע"ב, ד"ה מתני' – השווה חידושי בבא בתרא עו ע"א, ד"ה א'; וכן למשל 'מלחמות' סוף יבמות: 'בספרד בקורדובא'). **חכמי קאטלוניה ופרובנס** מבחינים באופן ברור במסורת נוסח תלמודם **בין 'ספרי ספרד' ל'ספרים שלנו'** (ראה 'מסורת המשנה', עמ' 228 ולהלן, הערה 113). **המסורת הרבנית התלמודית ה'ספרדית' המפורסמת פוסקת להתקיים עם גלות יהדות אנדלוס.**

102 כהגדרתו של ר' בנימין מטודלה (מסעות, מהד' אדלר, לונדון תרס"ז, עמ' ג). הכרוניסט הפרובנסלי האלמוני (א' נויבאואר, סדר החכמים, א, עמ' 84) מתאר נאמנה את פיזור מרכז התורה אשר בנרבונא באמצע המאה הי"ב, ש'מפני החירום יצאו משם'. למרות הנימה האגדית שבתיאוריו את הזמנים הקדומים, ידיעותיו על תקופתו מהימנות וראליות; ראה א' גראבויס, 'דמותו האגדית של קארל הגדול במקורות העבריים של ימי הביניים', תרביץ, לו (תשכ"ז), עמ' 29 והערה 24 שם. ידיעותנו על 'זקני נרבונא', 'גאוני נרבונא', 'מנהג נרבונא' – מעוז התורה הפרובנסלית המקורית – הולכות ומתרבות, וניתן לקבל תמונה סבירה למדיי על ייחודה של מסורת זו (ראה בנדיקט, מרכז התורה, עמ' 4 ואילך – ואפשר להוסיף [וגם לגרוע] הרבה).

103 הצעד הראשון בהשפעת תורת 'ספרד' על הצפון קשור כנראה בר' יצחק ב"ר ראובן הברצלוני (לעיל, הערה 101) שבא מארץ אדום לספרד' (J. Mann, 'Glanures de la Gueniza', REJ, p. 159 [1922], 74=אוסף מאמריו, ג, עמ' 351), ולמד להכיר את תורתם של גאוני בבל. הוא

למהפך זה היו תוצאות מרחיקות לכת בכל תחומי התרבות.¹⁰⁴ בספרות הרבנית הוא מתבטא בכיבוש הלבבות על ידי הלכות הרי"ף, וכעבור זמן מה גם על ידי המשנה תורה של הרמב"ם.

הראב"ד, שהיה בן דור המהפך, מייצג את שני הכיוונים. מצד אחד הוקסם גם הוא במידה מסוימת מן המסורת הספרדית החדשה,¹⁰⁵ ומאידך הוא ממשיך את מסורתם הרוחנית של חכמי פרובנס המקוריים.¹⁰⁶ ביצירתו ההלכתית באים הדברים לידי ביטוי

דאג ל'החזירה' בלשון עברי לאחינו שבארץ אדום אשר לא יבין בלשון הערב' (הקדמתו לתרגום ספר המקח והממכר לרה"ג). מתורתו לא נשאר הרבה (ראה ש' אברמסון, 'שני פרקים ממחקר על ספר "שערי שבועות"', סיני, קד [תשמ"ח], עמ' קט והנ"ש), אבל מסורותיו ההלכתיות, כפי שעולה מאזהרותיו, מסורות צרפתיות/אשכנזיות הן (ראה ע' פליישר, 'אזהרות לר' בנימין [בן שמואל] פייטן', קבץ על יד, יא [כא] [תשמ"ה], עמ' 71, הערה 28).

104 על המפנה החד שחל בתרבותם של יהודי פרובנס באמצע המאה ה"ב בשטחי ההשכלה הלא תלמודית עמדו כבר כמה מן החוקרים. בתחומי הפילוסופיה והמדעים ראה טברסקי, ראב"ד, עמ' 13, 258 ואילך, וכן בקובץ מאמריו: *Studies in Jewish Law and Philosophy*, New York 1982, pp. 195ff. בתחומי השירה העמיד על כך ח' שירמן בכמה ממחקריו, ולאחרונה בחיבורו הכולל, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, ירושלים תשנ"ז, עמ' 425 ואילך, וראה הערת ע' פליישר שם והספרות הרשומה שם.

105 במיוחד התרשם הראב"ד מ'מסורת הנוסח' של 'ספרי ספרד', המוסרים לדעתו את נוסח התלמוד הבבלי כפי שהוא יצא מבתי המדרש של גאוני בבל, וכדבריו בכמה מקומות, כגון בדברו על נוסח הגאונים, שגם 'אם נראה בה מעט דוחק טוב הוא להעמידה כי היא בנוסחא ספרדית' (כתוב שם, ברכות, פ"א, ו ע"ב). ומכאן (ובהשפעת רבו וחמיו הראב"ד, חסידו הגדול של הרי"ף) יחסו החיובי עקרונית כלפי הרי"ף, גם כשפסקיו אינם תואמים את המסורת הפרובנסלית. וזאת בניגוד לבר פלוגתיה הרז"ה (תלמידו המובהק של הרמב"ם, הנרבוני המובהק), שאינו מוכן לקבל את מרותו של הרי"ף (רבי המובהק) על הרמב"ם בפיו של הראב"ד [שבה"ל ח"ב סי' יח – והוא המקור היחיד!]. בטעות יסודו, בחילוף הרגיל אצל בעל שבה"ל בין הראב"ד לראב"ד; ראה לעיל, הערה 52). פרשת היריבות הקשה שבין שני גדולי דור אלה טעונה הערכה מחודשת; ראה בנדיקט, מרכז התורה, עמ' 68 ואילך, ולעומתו תאשמע, ר' זרחיה הלוי, ירושלים תשנ"ג, עמ' 74 ואילך.

106 אישיותו ודמות דיוקנו הרוחנית של ענק רוח זה, אפשר שיישאר תעלומה לעולם. במשך כל ימי הביניים תלו בו חכמי הקבלה מסורות קבליות שונות, ובנו ר' יצחק סגי נהור, אבי הקבלה הפרובנסלית הקלסית, נחשב כמפיץ תורת אביו (ראה טברסקי, שם, עמ' 255 ואילך). אבל הראב"ד עצמו לא גילה אפילו טפח מנטיות אלו, ובכל כתביו, ההולכים ומתרבים בידינו, אין לכך שום אחיזה של ממש. גם אצל תלמידיו ותלמידי תלמידיו ב ע ל י ה ל כ ה (כולל חכמי קבלה, כגון הרמב"ן ובני חוגו) המרבים להביא מתורתו, לא מצטיירת דמות קבלית במובן הקלסי. גם ר' יצחק בנו, 'שלא נודע כממלא מקום אביו בהלכה' (י' כ"ץ, הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 17), מדגיש במפורש שאבותיו 'היו אצילי הארץ ומרביצי תורה ברכים ולא יצא דבר מפייהם' (ראה ג' שלום, 'תעודה חדשה לראשית תולדות הקבלה', ספר ביאליק, תל אביב תרצ"ד, עמ' 143). מאז ראשית 'חכמת ישראל' מנסים לגלות סימנים לנטיותיו הקבליות של הראב"ד בכתבי עצמו (ש"ר, בכורי העתים הנ"ל [הערה 92]; ר"ח מיכל, אור החיים, עמ' 25 והנ"ש, וראה רמזים חסרי משמעות של ממש (כגון השגתו בהל' יסודי התורה פ"א ה"י [השמיטה בדפוסים, אבל נשתמרה בכסף משנה ובכתבי יד]; ביטויים כמו 'כבר נתגלתה רוח הקודש בבית מדרשנו',

סוד ה' ליראיו, 'הראוני מן השמים'; התבטאויות כמו בפתיחתו למס' עדיות הנ"ל [הערה 22] ואמירות סתמיות כיוצא בהן. בסופו של דבר כל החיפושים העלו חרס, וכדבריו של טברסקי: 'They are simply not there' (שם, עמ' 289; וראה גם הערתו האחרונה במהדורה בתרא, סוף עמ' 359), וכמדומני שגם אם קבלה היא ספק אם נקבל (ראה גם נימת ההסתייגות בדבריו האחרונים של שלום [לעיל, הערה 100] עמ' 181, סוף הערה 10: 'שאלה של תחושה!', בהשוואה לדבריו ב'ראשית הקבלה', ירושלים ותל אביב תש"ח, עמ' 70 ואילך. וראה לאחרונה: ב' הוס, 'ספר פוקח עוורים': ידיעות חדשות לתולדות ספרות הקבלה, תרביץ, סא (תשנ"ב), עמ' 499-500 והספרות הרשומה שם).

דמותו של הראב"ד, כפי שהיא מצטיירת מכתביו האוטנטיים, הרי היא דמותו של חכם תלמודי קלסי, מן הזן המסורתי השמרן, גאון שאין בעולמו אלא ד' אמות של הלכה. בכל כתביו מתגלה הראב"ד כחכם המייצג בצורה קיצונית את הגישה התלמודית המובהקת: לא בשמים היא. כמדומני שלעתים נוטים לשכוח שגדולי ההלכה בכל הדורות הם גם בעלי תודעה דתית עמוקה, ואין לך חכם תלמודי אמתי בלי נטיות ספיריטואליות (בבחינת 'סוד ה' ליראיו' ואסוקי שמעתא אליבא דהילכתא – סיעתא דשמיא היא). תודעה זו היא שמקנה להם את עמידתם האיתנה, את תחושתם הסמכותית הבלתי מעורערת, הבאה לעתים לידי ביטוי בהתבטאויות חריפות שיש בהן כדי להטעות. אלא שלא כל מיסטיקה זהה עם 'קבלה' דווקא – גם אם לעתים המרחק ביניהן אינו גדול במיוחד. מיסטיקה תלמודית מקורית בצירוף עם תפיסות ספיריטואליות אחרות (כדוגמת פירוש ספר יצירה של הברצלוני), בהשפעת חשיבה פילוסופית שיטתית, יכלו להוליד משנה דתית סדורה, בדמותה של הקבלה הפרובנסלית החדשה (ראה למשל M. Idel, 'Maimonides and Kabbalah', in: I. Twersky (ed.), *Studies in Maimonides*, Cambridge, Mass. 1990, pp. 31ff.). קוטביות זו היא מן הקווים המאפיינים כמה מגדולי ישראל בכל הדורות, וביניהם גם את דמותו המרתקת של הראב"ד. מצד אחד גאון תלמודי תקיף שאינו נרתע מאיש, ומאידך, דמות של חסיד ופרוש שמקור סמכותו בסוד ה' ליראיו. בשל הכרתו העצמית ותקיפות דעתו, רגילים להשוותו, ובצדק, עם בן דורו הזקן רבנו תם (ראה אורבך, ביו-ביליוגרפיה, עמ' 56, הערה 94 [והשווה 'תאשמע, רז"ה עמ' 26 (עלי ספר ו-ז, עמ' 66)]). ואכן, לא בכדי זכו דווקא שני ענקים אלה לשבח הפרדוקסלי והבלתי מצוי: 'יודע לטהר את השרץ מן התורה' (אוי"ו, הל' שבת, סי' לג – על ר"ת; תשובות הרשב"א, ח"ז, סוף סי' שיז – על הראב"ד).

ואם לחפש קרבה רוחנית בין הראב"ד לסביבתו הייתי מצביע על גדולי אשכנז, ראשוני החסידים בני דורו, יותר מאשר על צאצאיו הפרובנסליים שחיו בעולם משתנה במהירות. בכל המקורות מתואר הראב"ד כ'חסיד', 'קדוש', 'פרוש' וכיוצא בזה, מונחים הנפוצים בזמנו בפרובנס ובאשכנז (ראה טברסקי, ראב"ד, עמ' 27, וכעת אפשר להוסיף עליו הרבה). בבית מדרשו של הרמב"ן חוזר הכינוי 'אחד קדוש' (רמב"ן, ריש 'הלכות נידה', ראש ספר זכות, רשב"א בפתיחתו ל'בית נשים' ועוד); הרא"ש מכנה אותו 'פרוש' (נדה, פ"י, סי' ג), ובעל אורחות חיים כותב: 'הראב"ד שהיה אחד מחסידי העולם' (הלכות ר"ה, רכ"ח ע"א). גם בית המדרש אשר בלונל, מקום גידולו של הראב"ד, מתואר ברוח זו: 'מקום התורה והחסידות מגדל לונל [...] שהם תופסים בידם דרך חומרא בכל מקום' (הלכות טריפות לרז"ה, מהד' בידנבין, ניר-יורק תש"ב, עמ' כב). דמותו זו של הראב"ד מתאשרת גם מכתביו, ובמיוחד באותם מקומות מעטים בהם הוא יוצא מגדרו ואינו עוסק ישירות בבירור הלכתי ענייני, כגון 'שער הקדושה' בספר בעלי הנפש; החלק הראשון של דרשתו לראש השנה; וראה גם דבריו הקצרים בראש פירושו לתו"כ: 'רמז רמזנו למאמינים פתח פתחנו לנבונים'. וכבר הצביעו חוקרים מכיוונים שונים על כך ששיטתו כשיטת חסידי אשכנז (אורבך, ערוה"ב, ד, עמ' 80). עולמם הרוחני של ראשוני 'חסידי אלמניא' והעולם הרוחני של פרובנס המקורית הם הנשקפים גם מחיבורי תלמידיו המעטים של הראב"ד בהלכה (ראה טברסקי,

מצד אחד ביחסו לר"ף, שעליו הוא מגן מפני מתקיפיו הפרובנסליים המסורתיים, ומצד שני בעיסוקו גם בתחומים ה'אזוטריים' של ההלכה, שלא היו מקובלים במסורת הספרדית.¹⁰⁷

ואכן, מצע תרבותי משותף וקשרים הדדיים בין פרובנס לאשכנז, בתחומי ספרות ההלכה, באים לידי ביטוי – בין היתר – בעיסוק בתחומי ההלכה הבלתי מקובלים: במדרשי ההלכה,¹⁰⁸ בתלמוד הירושלמי,¹⁰⁹ בסדר קדשים¹¹⁰ ובמסכתות המשנה שמחוץ

שם, עמ' 240 ואילך). אבל ראה גם מה ש'כתב הראב"ד בספר כתוב שם' (כפתור ופרח, מהד' לונץ, עמ' תשפב): 'מימי עולם נהגו בטלית של שליח צבור של פשתן עד שבאו היהירים נוהגין עצמן להיות כפרושים לעשות להם שם בפני עצמן בטלית של צמר' – והשווה דברי הר"ש מניץ בתשובתו (תש' מהרמב"ב, ד"פ, סי' רפז) על 'טליתות של חסידי אשכנז'.

107 ראה לעיל, הערה 99; וראה טברסקי, ראב"ד, עמ' 97 ואילך.

108 כאמור, כל מפרשי מדרשי ההלכה במאות ה"ב וה"ג שייכים למשולש תרבותי זה: איטליה, פרובנס ואשכנז.

109 מידת העיסוק בירושלמי בתפוצות ישראל השונות טעון בירור מקיף. כאן אסתפק בכמה רמזים חיצוניים המלמדים על ההבדל הגדול בין ארצות האסלאם בעלות מסורת גאוני בבל (צפון אפריקה וספרד) לבין ארצות הנצרות (בייחוד איטליה, אשכנז ופרובנס). בעל ספר הקבלה מתאר את חכמי נרבונה כגדולי תורה 'במשנה בתלמוד [ו] בירושלמי' (עמ' 66 – ראה ח"נ שם), בעוד שבכל החיבור כולו אין זכר לתלמוד הירושלמי. ובאשר להבדל בין ספרד לפרובנס לעניין זה אצביע רק, כסימנא בעלמא, על תשובת הראב"י (מהד' קאפח, סי' קמ) שבה הוא מתאר את פנייתו לחכם גדול ד' יוסף ב"ר יהודה מקלע חמיה וראה מעשים הרבה מגדולי ספרד שיודיע לי דעתו [...] זה השיב לי זה החכם ולא יותר – ומשמע שלא ראה הירושלמי, ויש לנו לסמוך על הירושלמי. כאמור, הפירוש הראשון הידוע לנו על הירושלמי נכתב בפרובנס, ע"י תלמידו של הראב"ד, ר' יצחק הכהן (לעיל, הערה 11). ואילו הראב"ד עצמו היה אחד מגדולי בעלי הירושלמי (ראה טברסקי, ראב"ד, עמ' 206). הוא ראה בירושלמי מקור חשוב להבנת הבבלי ולהשלמתו, כדבריו בכמה מקומות, כגון: 'ולולי הירושלמי כל מה שאמרנו בגמרא שלנו לא תועיל לנו' (תמים דעים, סי' קיג – קאפח, סי' קמו); ואפילו נגד הרמב"ם, בעל הירושלמי הגדול, הוא יוצא בהערות מעין 'אף אני כך הייתי סבור עד שראיתי בירושלמי' (אישות, פי"ח ה"ד). הרמב"ן, מעריצו הגדול, לא פעם חולק עליו משום ש'הוא ז"ל סמך בזה על הירושלמי' (חי' ברכות נ ע"א, ריש הלכות סוכה, וכמה פעמים בתורת האדם). הראב"ד רואה את עצמו כבעל הירושלמי המובהק, ולא פעם הוא מעיר נגד הרז"ה בכיוון זה. כך כבר בראש מס' ברכות: 'זה הירושלמי "המבואר" שכתב לא ידע ולא הבין, והרי אני מפרש אותו בדף השני'; או במקום אחר: 'למה הביא את הירושלמי [...] שיש בו להטעות את שאינו בקי בו' (כתוב שם, יבמות, עמ' 32). גם בעיני הבאים אחריו נחשב הראב"ד 'חכם גדול בקי בשני התלמודים' (ס' הבתים, עמ' 72), והמאירי משתבח בטופס של 'גמרא ירושלמית' משיבתם של גדולי מפרשים' (בית הבחירה, ביצה, עמ' 46). אלא שיחסו לירושלמי ומעמדו להלכה ולמעשה אינו חד-משמעי, והוא טעון בירור שאין כאן מקומו (ראה לעת עתה מחקרי תלמוד, ב [תשנ"ג], עמ' 278; והשווה טברסקי, שם, עמ' 211; וראה עוד לעיל, הערה 11).

110 בין אם בתלמוד סדר קדשים בכלל, ובין אם במסכתות שעניינן סדרי העבודה וכיו"ב. על פרובנס וספרד בעניין זה, אצביע רק על איגרתו המפורסמת של ר' יוסף נ' מיגאש אל חכמי נרבונה, שנידונה לא מעט, וגם בהקשר זה (ראה בנדיקט, מרכז התורה, עמ' 52, הערה 145, ועוד). וראה לעיל, סוף הערה 21. על עיסוקו של ר' שמואל החסיד בס' קדשים ועל קשריו עם פרובנס ראה לעיל, הערה 76-77; ושם ראינו שהוא מוזכר בשלושת החיבורים הללו: שקלים, תמיד ותורת

למסגרת הבבלי.¹¹¹ והדבר מתבטא לא רק במסגרת הכללית אלא גם בפרטים, כגון בעצם הכללת מס' שקלים במסגרת לימודי התלמוד הבבלי בישיבות פרובנס,¹¹² דבר המוכר לנו מאשכנז בלבד. יתר על כן, גם נוסח מסכת שקלים הפרובנסאלית הוא נו"ב – שאינו קיים אלא באשכנז (ואיטליה) בלבד.¹¹³

ראשי פרקים אלה הם קווים כלליים לתפיסתי את אופיים של מרכזי התורה השונים בימי הביניים, ובייחוד את הקשרים ההדדיים שבין מרכזים אלה בתקופת ראשית הקבלה בפרובנס וראשוני חסידי אשכנז. תפיסה זאת הנחתה אותי בחיפושיי אחרי קשרים אפשריים – ולו הקלושים ביותר – שבין שני מרכזי תורה חשובים אלה.

כוהנים. כאן אוסיף רק שגם ריב"א הזקן, ראש וראשון לחוג חסידי אשכנז, רבינו הקדוש הלוי, מוזכר גם הוא בחיבורים אלה, ותורתו לענייני קדשים (סדר העבודה) מובאת הרבה בתוספות ושאר הראשונים. וכידוע, הוא הרבה לעסוק גם בירושלמי (ראה אורבך, ביריביליוגרפיה, עמ' 47-48, הערה 78). הריב"א היה מוכר היטב בפרובנס, למן הרז"ה ועד לתמים דעים.

111 באשר ללימוד המשנה ופרשנותה ראה 'מסורת המשנה', עמ' 236 ואילך, אלא שיש להבחין בין סדרי זרעים וטהרות, לבין מסכתות בודדות אחרות שאין עליהן תלמוד ומסכתות ייחודיות כגון שקלים, תמיד, מידות ועוד – ראה לעיל, הערה 22.

112 כדברי המאירי בפתיחתו למסכת: 'זאת המסכתא, ר"ל מסכת שקלים, אמנם היא מסדר מועד והורגלנו בלימודה אחר מסכת פסח שני' וכו'. וראה ספר ליברמן, עמ' 36 ואילך.

113 לפרטי נוסחאות נו"ב במס' שקלים בפרובנס ראה שם, עמ' 36, הערה 118, ומה שרשמתי שם בנספח א, עמ' 45 ואילך; וניתן להוסיף על זה עוד חומר פרובנסלי נוסף.

'מסורת נוסח' בפרטי פרטים של גרסאות משותפות בין פרובנס לאשכנז אנו מוצאים בחיבורים שונים מספרות חז"ל, ולעתים במיוחד אצל הראב"ד. כך למשל נוסח התוספתא של הראב"ד, כפי שהראה הגר"ש ליברמן, הוא נוסח כ"י ערפורט (ראה תוספתא כפשוטה, א, מבוא, סוף עמ' יט; וראה א"ש רוזנטל, 'המורה', PAAJR, 31 (1963), עמ' סח) שהוא נוסח אשכנזי מובהק (נוסח הראב"ה; ראה מש"כ במאמרי 'ירושלמי כתב"ד אשכנזי' ו'ספר ירושלמי', תרביץ, סה [תשנ"ו], עמ' 61, הערה 166); על נוסח פרובנס בירושלמי ראה במאמרי 'שוב לירושלמי נזיקין', מחקרי תלמוד, א (תש"ן), עמ' 116, הערה 9. גם נוסחאות 'ספר ירושלמי' האופייניות כל כך לאשכנז מצויות בפרובנס (כגון בס' המנהיג ואחרים), ראה לע"ע תרביץ, סה (הנ"ל), עמ' 56 ואילך; ואילו נוסחו של הראב"ד בירושלמי טעון עוד בירור, ראה לע"ע מש"כ במחקרי תלמוד, א, סוף עמ' 119. ובאשר לבבלי, מן התופעות הבולטות בייחוסם של חכמי פרובנס לחדירת תורת ספרד במאה השתים עשרה, היא זיקתם (בדרך כלל החיובית) לנוסחאות 'ספרי ספרד'. גדולי פרובנס מרבים להדגיש את השוני בין נוסח 'ספרים שלנו' לעומת נוסח 'ספרי ספרד'; כך הוא אצל הרז"ה (בעל המאור ברכות פ"א, ו' ע"ב; שם פ"ג, יא ע"ב; שם פ"ט, מד ע"א, ועוד הרבה), אצל בעל העיטור ('נוסחא דידן' רגיל אצלו, בניגוד לנוסח הר"ף או ספרי ספרד), אצל הראב"ד (תמים דעים, סי' יד=קאפח, סי' צו ועוד; לאבחנה בין 'ספרים שלנו' לנוסח ספרד של הרמב"ם משמעות רבה בהשגותיו עליו, ראה למשל סדרת ההשגות בהל' שבועות פ"ד, ה"ז-ה"ט) ואצל חכמי פרובנס אחרים, כאשר 'ספרים שלנו' הם בעלי נוסח צרפתי-אשכנזי. ראה לעת עתה 'מסורת המשנה', עמ' 228. בפרטי הנוסחאות הפרובנסליות אפשר לעתים לזהות נוסח אשכנז דווקא. לעומת זאת אין שחר לטענה שנוסח התו"כ של הראב"ד נוסח ספרד דווקא; ראה פינקלשטיין, תו"כ, א, עמ' 76 ועוד. במדרשי הלכה אין כלל נוסח ספרד במובנו המקורי של המונח (ראה לעיל, הערה 101), הם פשוט לא עסקו בכך (הכוונה אולי לנוסח ספרד המאוחר, שהוא כבר בליל של נוסחאות ומסורות).

נספח א

ליקוטי 'פירוש הראב"ד' שבפירוש הרש"ס למס' שקלים

1. ספ"ב, מז ע"א (רש"ס כ סע"א), ד"ה איגבונין: '...כסבורין שהיו צריכין למת והרי לא היו צריכין א"כ יחזיר לבעלים וכן פירש הראב"ד ז"ל.¹
2. שם, שם (שם), ד"ה אנא לא אמרית: 'והראב"ד ז"ל פירש מאחר שהסיחו דעתן מנין לך שיתזירו לבעלים.²
3. שם, שם (שם, רע"ב), ד"ה ואין פודין שבוי בשבוי: '...לשון אחר: אם גבו לשבוי זה והותירו ממה שגבו לא יאמרו יהיה לשבוי אחר וכו' וכן פירש הראב"ד ז"ל.³
4. שם, שם (שם), ד"ה ואין ממחין ביד הפרנסין: '...וכן דעת הראב"ד ז"ל שכתב אין ממחים ביד הפרנסים כדאמרין בפ"ק דב"ב רשאין בני העיר וכו' ע"כ.⁴
5. שם, שם (כא ע"א), ד"ה יהא רואה בעל שמועה כאילו עומד לנגדו: 'שאומרה כסדר שאמרה לשון הראב"ד ז"ל.⁵
6. פ"ג, מז ע"ג (כה ע"ב), ד"ה קוויץ לא יתרום: 'מי ששערות קווצותיו רבות וכו' וכן פי' בערוך ז"ל וכן פי' הראב"ד ז"ל.⁶
7. שם, שם (שם), ד"ה בקלקלין: '...והראב"ד ז"ל גריס בקלקלין ופירש כמו שער בית השחי וכו' כדתנן בפ"ט דמקואות⁷ קלקי הלב ע"כ.⁸
8. שם, שם (שם), ד"ה מפני הברכה: 'זהראב"ד ז"ל היה גורס ולמלי פומיה מאי וז"ל אם כשהיה בלשכה וכו' מאי, ומשני מפני הברכה וכו' ע"כ.⁹

- 1 ראה לעיל, עמ' 141.
- 2 והוא לשיטתו, לעיל (מס' 1): לבעלים. וראה תוסכ"פ, שקלים, עמ' 672.
- 3 ראה לעיל, עמ' 140.
- 4 ראה לעיל, שם.
- 5 ונראה שזה לשון הראב"ד עיי"ש.
- 6 ראה לעיל, שם, וראה: ראב"ד הל' שקלים פ"ב ה"י וכן פירשו רוב המפרשים (הרוקח, תלמיד רשב"ש, ריבב"ן, המאירי ועוד), ושלא כרמב"ם שם. וראה ר' משולם כאן. וראה תוסכ"פ, עמ' 676, הערה 8.
- 7 ראה לעיל, שם.
- 8 ראה תוסכ"פ שם, הערה 9. (החילוף: קלקלין/קלקלין וכד' מצוי בין בנוסח א לבין בנוסח ב ואינו אופייני לאחד מהם).
- 9 'מאי' ולא 'מוי', כגרסת נוסח ב (וכ"ה בתלמיד רשב"ש ועוד). ועיי"ש להלן: 'זהו ז"ל חשב דדוקא קתני דאין מדברים אלא בשעת כניסה' וכו' ואמנם בנוסח ב 'בשעה... בשעה', ואילו בנוסח א: 'משעה... עד שעה'. וראה מלאכ"ש פ"ג מ"ב, וצ"ע בנוסחו ברש"ס. וכן הוא גם בפירוש מהר"ש סיריליו כ"י שהיה בידי החיד"א, ראה פתח עינים כאן. ולפירוש עצמו ראה הר"ש ליברמן, ספר היובל לא' מארכס, עמ' רצו ועמ' ש.

9. שם, שם (שם), ד"ה מחזור מכולן: '...והראב"ד ז"ל היה גורס איזהו חמור¹⁰ שבכולן ופירש איזה מצוה וכו'.¹¹
 10. פ"ג מ"ג (כו רע"א), ד"ה תורם: 'וכן פירש הראב"ד ז"ל התורם שואל וכו' ע"כ'.
 11. רפ"ד, מז ע"ד (כט רע"א), ד"ה עמדו אלו: 'ופירש הראב"ד ז"ל דשמנה ראשי משמרות היו שהתנדבו עצים וכו' ע"כ'.¹²
 12. פ"ד מ"ה (לד ע"א), ד"ה ואם בא החדש בזמנו: 'והראב"ד והרמב"ם והרא"ש ז"ל גרסי אם בא החדש בקמץ ומפרשי וכו'.¹³ ואילו במלאכ"ש בשם הרש"ס¹⁴ נוסח אחר, וז"ל: 'אח"כ בא לידי פי' ה"ר שלמה שיריליו ז"ל על ירושלמי דמכילתין וכו' ואם בא החדש בזמנו וכו' וראיתי שפירש הראב"ד ז"ל שאם הביאו שקליהם באחד בניסן לוקחין אותה מתרומה חדשה; וכל זה ליתא ברש"ס שלנו.
 13. שם, מ"ט (לח ע"ב), ד"ה אחת לשלשים יום: '...והראב"ד ז"ל כתב הגזברין משערין כמה קנו בשלשים יום וכו' והכי איתא בתוספתא¹⁵ וכו'.¹⁶
 14. פ"ה, מח ע"ד (מ סע"א), ד"ה ועד הן: '...והראב"ד ז"ל פירש אי זה סלע מים קרים וכו'.¹⁷
 15. שם, שם (מ רע"ב), ד"ה בסיכתא איתערת: '...והראב"ד ז"ל פירש בערבה שבנהר נאחזה'.¹⁸
 16. שם, מט ע"א [מב סע"א], ד"ה ומכיר ומתיר: 'זהקשו בתוס' במס' תמיד וכו' ותירץ הראב"ד ז"ל ואמר נראה לפרש וכו'; עיין לעיל, הערה 62.¹⁹
 17. פ"ו מ"ג [מז ע"ב], ד"ה ושני פשפשין וכו' ושנים במערב: '...והראב"ד ז"ל כתב²⁰ שני שערים קטנים היו לו וכו' לפי שלא היה שם כניסה ויציאה כל כך'.²¹
 18. שם מ"ד [מח ע"ב], ד"ה של שיש: 'זקשה דתנן במס' תמיד וכו' ותירץ הרא"ש ז"ל [בתמיד שם] וכו' והראב"ד ז"ל כתב וכו' - עיין לעיל, הערה 62.
 19. פ"ז, נ ע"ג (נג ע"א), ד"ה לא צורכא: '...והראב"ד ז"ל פירש בין שקלים לנדבה וכו' ע"כ, ואין פירושו נכון; ובהקדמת הרש"ס למס' ברכות, מהד' לעהמן, עמ' [17]: 'וכן מצאתי
-
- 10 כגרסת נר"ב (וכך הוא בר' משולם עמ' 53. וראה תלמיד רשב"ש שהגיה כאן את נוסחו שהוא כרגיל נר"ב). [ובעל מלאכת שלמה כיוון כאן לראב"ד; השווה: עסיס, נוסח שקלים, עמ' 145, הע' 27].
 - 11 ראה לעיל, עמ' 141.
 - 12 ראה מלאכ"ש, תענית פ"ד מ"ה: 'מצאתי כתוב בשם הראב"ד ז"ל וכו', ומעתיק את כל הקטע מרש"ס שקלים כאן? ולגופו של ענין ראה תוסכ"פ, תענית, עמ' 1112.
 - 13 ראה תוסכ"פ, עמ' 683, הערה 29.
 - 14 ראה לעיל, הערה 7.
 - 15 ראה תוסכ"פ, עמ' 688, לשו' 53-54 ולשו' 54-55 גרסת תלמיד רשב"ש כגרסת הרש"ס (ראב"ד).
 - 16 ראה לעיל, עמ' 141.
 - 17 ראה ר' משולם, עמ' 58 (לעיל, הערה 3).
 - 18 ראה לעיל, עמ' 141.
 - 19 ראה תוסכ"פ, עמ' 692 ('המיוחס לראב"ד' לתמיד? השווה לעיל, הערה 17).
 - 20 ראה לעיל, הערה 62.
 - 21 ראה לעיל, עמ' 141.

- להראב"ד ז"ל במס' שקלים בפ' מעות שנמצאו שפירש אף הראשון כן וכו' וכתב עלה בין שקלים לנדבה וכו' ע"כ' (הכול כלשונו כאן בשקלים).²²
20. שם, שם (שם), ד"ה כמין כוכליים: '...והראב"ד ז"ל גרים כמין קלבום וכו', וגירסת ספרינו היא מחוורת'.²³
21. שם, מ"ו (נה רע"ב), ד"ה וזה אחד מהן: 'ור' יוסי נמי מודי לו' תקנות וכו' וכן דעת הראב"ד ז"ל.²⁴ (וראה הניסוח שבמלאכת שלמה).
22. פ"ח, נא סע"א (נח רע"ב), ד"ה הטמאין מהלכין שבולת: 'שבולת הוא הדרך שעשוי שביל וכו' וכן פי' הראב"ד ז"ל'.²⁵
23. שם, מ"ה [נט רע"א], ד"ה ושלש מאות כהנים: 'ותירץ הראב"ד ז"ל דלאו פירכא היא וכו'; עיין לעיל, הערה 62.

22 ראה לעיל, שם.

23 ראה לעיל, שם.

24 ראה לעיל, שם.

25 ראה לעיל, עמ' 141.

נספח ב (במקום הערה 52)

מן התופעות המפליאות ביחסי צפון-דרום – בין אשכנז וצרפת לפרובנס – היא העובדה שבענייני הלכה חכמי הצפון נראים מתעלמים באופן כמעט מוחלט מחכמי הדרום. למרות הביקורים ההדדיים והקשרים האישיים – הרופפים למדי – נוטים חכמי צרפת ואשכנז להתעלם מגדולי פרובנס. בעוד שחכמי הדרום מזכירים ומעריכים מאוד את גדולי צרפת (רש"י, רשב"ם, רבנו תם ור"י הזקן), ומזכירים גם את חכמי אשכנז הבולטים (הריב"א הזקן, ראש וראשון לחוג חכמי אשכנז; ראה אורבך, בירביבליוגרפיה, עמ' 47, הערה 78), הרי שבצפון אין מזכירים את חכמי פרובנס הגדולים עד לזמנים מאוחרים יחסית. רק פה ושם נזכרים באשכנז באופן סתמי 'חכמי נרבונא', 'בני נרבונא', 'מנהג נרבונא', ספרי נרבונא (פירושי ס' יצירה וכיר"ב) ואף חיבורי לונל – (כגון פי' תורת כוהנים; לעיל, הערות 69-70) – אבל בלי שמות. משמע שגם כאשר משתמשים בצפון בחיבוריהם של חכמי פרובנס (בד"כ בתחומי המיסטיקה וה'אזוטריקה' של ההלכה), אין מציינים את מחבריהם. תהא הסיבה אשר תהא, עובדה היא שגדולי פרובנס – כולל הבולטים שביניהם, שידיעותינו עליהם טובות ביותר – אינם נזכרים כמעט כלל, לא בצרפת ולא באשכנז, עד לאמצע המאה השלוש עשרה, וגם אז רק לעתים רחוקות ביותר. תופעה זו מפליאה במיוחד כלפי דמות בולטת כמו הראב"ד. ואכן, תפוצת חיבוריו של הראב"ד ופרסומו של האיש בכלל בדורות הראשונים שלאחריו בקהילות ישראל שמחוץ לפרובנס טעונה בדיקה מקיפה. בתיאור הנלהב של פרסומו הגדול של הראב"ד בחיבורו של פרופ' טברסקי ז"ל (עמ' 53-54) שולטת אהבתו היתרה לגיבורו. לאמתו של דבר נראה שבמשך שניים-שלושה דורות ראשונים לא הזכירו חכמים לא את הראב"ד ולא את חיבוריו מחוץ לפרובנס-קטלוגיה. על כל פנים עובדה היא שברוב תפוצות ישראל אין מזכירים אותו כלל. כאן אסתפק בציון כמה עובדות פשוטות הנוגעות לאזור התרבותי האשכנזי-צרפתי. טברסקי פותח את רשימתו באזכורי הראב"ד ב'תוספות', ומציין (שם), הערה 42 – ראה גם צונץ (ZGL, Berlin 1845, p. 57) בסך הכול חמישה מקומות בכל התלמוד כולו. מיעוט הופעותיו של הראב"ד בתוספות עורר כבר את תשומת לבו של ר"ע איגר, שציין בגיליון הש"ס שלו, תענית כה ע"א, לגמרי שלא כדרכו: 'הובא עוד שמעתא דראב"ד בתוספות יומא' וכו'. אבל אם בודקים ציונים

מעטים אלה לפרטיהם מתברר כדלהלן: בתוספות ע"ז לח ע"א – טעות, וצ"ל ר' אברהם ב"ר יוסף מאורליין (בעה"ת, עמ' 141, הערה 57); תוספות יומא הן תוספות מאוחרות, מבית מדרשו של מהר"ם מרוטנבורג (בעה"ת, עמ' 610); תוספות יבמות – צ"ל תוספות ישנים, שאף הוא חיבור מאוחר (בעה"ת, עמ' 623; וראה כעת מהד' שושנה, מבוא, עמ' 28); תוספות תענית הן המאוחרות מכולן (בעה"ת, עמ' 615), וגם תוספות תמורה הגיעו אלינו כנראה בעריכה מאוחרת (בעה"ת, עמ' 671), ועל על פנים המובאה שם לקוחה מחיבורו 'בעלי הנפש', מן הראשונים בחיבורי הראב"ד שחדרו לאשכנז. ואילו כל יתר החיבורים האשכנזיים-הצרפתיים הנזכרים על ידי טברסקי שם – או שהם מאוחרים, מבית מדרשו של המהר"ם ואילך, או שייחוסם בטעות יסודו, עיי"ש (כעת אני רואה שעל עיקרי הדברים עמד כבר אותו חכם ביקורתי, ר' צדוק הכהן מלובלין, בחיבורו אוצר המלך, עמ' 54).

ולגופו של עניין, גדולי אשכנז וצרפת אינם מזכירים את הראב"ד כלל, לא בדורו ולא בני הדורות שלאחריו, עד למהר"ם מרוטנבורג ובית מדרשו, וגם אז בעיקר בתחומי הל' נדה ('בעלי הנפש') והל' אבלות (הל' שמחות של המהר"ם). הראב"ד אינו נזכר לא על ידי גדולי בעלי התוספות בצרפת (הר"י, תלמידיו ותלמידי תלמידיו), ולא על ידי הפוסקים גדולי אשכנז (הראב"ן, הראב"ה, הרוקח, האו"ז ורבים אחרים), ואילו הראב"ד עצמו, הוא ובני דורו, ולא כל שכן בני הדורות שלאחריו, מכירים היטב את גדולי החכמים שבצפון. מנחילי תורתו של הראב"ד (וביחוד חידושי התלמוד של 'גדולי המפרשים') ומפיצי שמו בתפוצות ישראל מחוץ לפרובנסקטלוניה היו הרמב"ן ותלמידיו. בבית מדרש זה תפסו חידושי הראב"ד מקום חשוב ביותר; הם הרבו לדון בהם, סיננו אותם ושיקעו אותם בחיבוריהם (וכך הפך כנראה המקור שלהם מיותר, כפי שקורה לעתים בספרות הרבנית). כל מי שאינו שייך לחוג זה לא הכירו ממקור ראשון, וכנראה גם לא ידע את זהותו (כגון בעל שבה"ל; ראה טברסקי, שם, עמ' 54, הערה 62 [ראה כעת: ש' עמנואל, תשובות הגאונים החדשות, ירושלים תשנ"ה, עמ' לז]). לשם הדגמה קיצונית אציין רק לדברי בעל תרומת הדשן הכותב: 'כתבת מחדושי של הרשב"א והראב"ד פ"ק דמ"ק [...] דברי הגדולים הללו אין בידי ולא שמיען לי ולא ידענא אתריהון היכן משתכחין כתיבתן' וכו', עיי"ש (לקט יושר יו"ד, עמ' 81 – כוונתו כמובן שאין הוא מכיר אותם במקורם, שהרי למן הראשון ואילך ידעו על הראב"ד גם באשכנז, ודרכו הם מצטטים ממנו, כולל בעל תרוה"ד עצמו [ראה כעת: דינרי, חכמי אשכנז בשלהי ימיהם ביניים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 169]).

כאמור, אין יחס זה מיוחד כלפי הראב"ד; גדולי פרובנס (וקטלוניה) אינם נזכרים בחיבוריהם של חכמי הצפון, לא בצרפת ולא באשכנז. חכמים אלה אינם מזכירים לא את הרמב"ם (הצעתו של אורבך, בעה"ת, עמ' 327, הערה 64, מתאשרת כעת על ידי תוספות ר"י שירלאון, מהד' הרב זק"ש, ירושלים תשכ"ט, עמ' רעה), לא את הראב"י, לא את הרז"ה, ולא את הגדולים האחרים – וכבר עמדו על כך גדולי האחרונים, ראה למשל ים של שלמה, כתובות פ"ב סימן כה ועוד (בעניין תפוצתו של הראב"ד במרכזי התורה השונים ארחיב את הדיבור בהזדמנות אחרת. ראה לעת עתה: ח' סולוביצ'יק, ספר כ"ץ, עמ' 123, הערה 126).

אוסף רק להעיר שגם בגניזה חיבוריו של הראב"ד – כולל השגות הרמב"ם (מלבד בכתבי יד מאוחרים מאוד) – נדירים ביותר. אבל מצאתי להפתעתי קטעים אחדים שהם כנראה שרידים בודדים מפירושי הראב"ד לתלמוד, ואציין כאן שניים מהם (שניהם ב-TS NS 329 – הקופסה הגדולה שסידרתי בשנת תשל"א): (א) 329.306 – קטע קטן מפירוש מס' מו"ק, חיבור שהיה נפוץ ביותר ומובא ממנו הרבה מאוד בראשונים; (ב) 329.726 – קטע גדול יותר מפירוש מס' תענית (?) [מר עוזי פוקס, שבדק אחריי, מאשר את השערת].

נספח ג (במקום הערה 61)

ידועים לנו כמה וכמה פירושים למס' תמיד מן המאות הי"ב-ה"ג, רובם ככולם לחכמי אשכנז (צרפת), ולא אוכל כאן אלא לצייןם בלבד. מן המצויים בידינו: (א) 'המפרש' האנונימי, ויניציאה רפ"ג (שאינו פרש"י כנראה מסוגיית לשונו' – תירוט בראש המסכת, ואף על פי כן היו שכינהו על שמו, כגון המהרש"א בח"א [ראה כעת בעה"ת², עמ' 356, הערה 80]), עד לסוף פ"ד (סוף התלמוד, ראה אוצר הספרים לבן יעקב, אות פ, סי' 807, והנ"ש. וכבר העיר על כך בשיטה מקובצת בסוף המסכת ובמלאכת שלמה רפ"י), וגם מזה חסר הרבה (כגון רוב פ"ג). לזהות מחברו הוצעו הצעות שונות (החל מבעל חק נתן בראש מסכתיו; וראה שם הגדולים, מערכת ספרים, אות פ, סי' 72. כאן אציין רק שכמה מראשוני האחרונים ייחסו כנראה את הפירוש לרשב"ם (ראה להלן), ראה לקט יושר, ח"א, עמ' 148, סד"ה מלקוטי, ורש"ס שקלים בנוסח מלאכ"ש [לעיל, הערה 7], שם, פ"י מ"ד, סד"ה ושנים באולם [בנוסח רש"ס הנדפס, מט סע"א: 'המפרש' (וראה ז' פרנקל, מכתב חדשי, י (1861), עמ' 193 הערה 1)]; וראה תוס' הרא"ש (ותו"י) יומא כה ע"א, ד"ה מי שוחט, והשווה ל'מפרש' רפ"ג דתמיד, אבל ראה גם שם מד ע"ב, ד"ה ופינה, וכאלה עוד [בסנהדרין גדולה, ח"ח, מבוא, עמ' 23, אין כל חדש]). (ב) הפירוש האשכנזי המיוחס לראב"ד (לעיל, הערה 53); (ג) הפירוש האשכנזי (ר' שמואל ב"ר יצחק?) שבכ"י פריס BN 1408 (יחד עם ליקוטי ראב"ה [ראה להלן כאן ראב"ה מידות] – ראה: C. Sirat, 'Le manuscrit hébreu No. 1408 de la Bibliothèque Nationale de Paris', *REJ*, 123 (1964), p. 335; עמ' 802; גם פירוש זה נדפס כעת בספר זיכרון לרב זילטי, ירושלים תשמ"ז, עמ' קפו ואילך); (ד) הפירוש האשכנזי הקצר שעל גיליון מס' תמיד כ"י אוקספורד 370 (אותו כ"י הכולל גם מס' שקלים עם המפרשים מהד' סופר) – פי' ר' שמעיה (?) – בעה"ת, עמ' 35, הערה 26 [37 – ושם כבר תוקן] – א' עפשטיין, כתבים, עמ' רעט, הערה 15 [ראה כעת גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 376 ואילך]; ראה גם סמ"ג עשין קצ-קצב – תמיד; ושם קסג – מדות; את פירוש מסכת תמיד שהיה בידי קורונל (בית נתן, לט ע"א – אפשטיין, תרביץ, ד [לעיל, הערה 73], עמ' 156, הערה 102) לא הצלחתי לא לאתר ולא לזהות [הוא כנראה כ"י סנקט פטרבורג שלהלן, בסוף ההערה]. לעומת זאת מצאתי קטעים מפ"י מס' תמיד (מכ"י זה עצמו מצויים במפחר בספרות השונות קטעים למס' זבחים, מנחות, כריתות ועוד), וכנראה שאף הוא שייך לחוג זה של פירושים אשכנזיים כמיוחס לראב"ד וכ"י פריס הנ"ל – והם כולם תלויים כנראה במיוחס לרגמ"ה או בקונטרס דומה לו. הקטע עצמו, קשריו לפירושי תמיד האחרים וכן לשרידי הפירוש לשאר מסכתות קדשים טעונים עוד בדיקה. כל אלה פירושי מסכת זו, מלבד המפרשים המקיפים, הרמב"ם, הרא"ש והמאירי.

מלבד אלה מוזכרים כנראה פירושי ר' אליקים?; ריב"א הלוי הזקן?; פתרונו של ר' יעקב ב"ר שמשון וצ"ל' (תמיד/מידות – 'המפרש' כו רע"א. וראה בעה"ת, עמ' 56 [61] ועמ' 564 [731], הערה 43 [גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 413]); רשב"ם (?) – ראה לעיל; רבינו תם (?) – ספר הישר חלק התשובות, סוף סי' נד; פירוש ר' יצחק ב"ר ברוך תלמידו (שם הגדולים הנ"ל ובעה"ת עמ' 131 [153] והערות 3 ו-4 שם); ר' אפרים (מרגנסבורג? – רבו של המיוחס לראב"ד); [פירושי רבותינו ש בשפירא (!) המיוחס לראב"ד פ"ב, כח רע"א (67) כגרסת כ"י הנ"ל בהערה 53]; פתרון ר' שמואל החסיד [להלן, הערה 58]; ר' מנחם (חסיד? – ראה לעיל, הערה 50 – פסקי תוספות תמיד, סי' לד); הראב"ד (?) – ראה לעיל, הערה 77; ר' ברוך (מרגנסבורג? – בעה"ת עמ' 295-299 [356-361], ולהלן כאן בסוף ההערה); ר' משה תקו (בעה"ת, עמ' 299 [360], הערה 82 ועמ' 349 [422], הערה 67, וראה עוד הערה 76); הר"ש משנץ (?) – ראה להלן, הערה 74; ר' ישעיה די טראני

(? – חיד"א); ר' יהודה די לאטיש הסב (שערי ציון, מהדורת בובר, יאריסלוא תרמ"ה, עמ' 46); והפירוש 'לאחד מן המפרשים' שמביא השואל בתש' הרשב"א, ח"א, סי' עט וסי' שט (ראה תירוט ספ"ג). וכל אלה מלבד סתם 'פירושים', 'מפרשים', 'תוספות צרפת' שבמיוחס לראב"ד ואצל מפרשי המסכת האחרים ומפרשי פיוטים אשכנזיים (ראה גם 'תוספות' ברש"ס שקלים פ"ה, מב ע"א, שם ו ע"א – עיי"ש).

לא לה יש כנראה עוד להוסיף כמה משרידי הידיעות על מפרשי מס' מידות, שהרי בד"כ פירשו את שתי המסכתות כאחת (ראה המאירי, להלן הערה 74) – גם המיוחס לראב"ד תמיד: 'במידות פירשתי' – לא ע"א, והוא מביא 'תוספות הצרפתים' לשתי המסכתות, וכאלה עוד. על הרשומים כבר אוסיף כאן: הראב"ה שבידי בעל תירוט (רטנר, אהצו"י לתענית, עמ' 120 ואפטוביצר, מבוא הראב"ה, עמ' 119 [בינתיים גילה ד"ר ש' עמנואל את 'סדר בנין בית שני' של הראב"ה ופרסמו, (המעין לד [תשנ"ד], עמ' 11 ואילך) – ונראה שאין הוא פירוש המסכת]; ר' שמחה משפירא (? – ערוה"ב, ב, עמ' 244); ר' משה תקו (ראה לעיל, וראה בעה"ת, עמ' 350 [422], הערה 71 [י"נ אפשטיין, ד' משה תקו בן חסדאי וספרו "כתב תמים", מחקרים, א, עמ' 295, הערה 14]); ואולי גם ר' קלונימוס איש רומי (? – ראה רא"ש, ספ"ג, וראה סמ"ג סוף הל' תשעה באב). סביר להניח שחלק מפירושים אלה אינם חיבורים של ממש אלא מעין 'לקוטים' (כגון ריטב"א ב"מ החדשות, ספ"ב, ד"ה הא דתנן אחד יורד וכו': 'כתבתיה בלקוטי מס' (מכות) [מידות]', עיי"ש), או שפירושים זהים הם אלא שצוינו בכינויים שונים; ואילו באחרים קשה לקבוע האם הדברים לקוחים מפירוש למס' תמיד/מידות או למס' יומא או שקלים הקרובות זו לזו בענייניהן. ובכלל, רוב הפירושים הללו, ובמיוחד האשכנזיים שביניהם, רובם ככולם כנראה קשורים זה בזה, מוסיפים זה על גבי זה ומעבירים ממסכת למסכת, ומכאן הדמיונות המרובים שביניהם (ראה למשל אפשטיין, 'מכילתא וספרי בספרי הרמב"ם', תרביץ, ו (תרצ"ה), עמ' 128 [מחקרים, ב, עמ' 209] וליברמן, ספרי זוטא, נויארק תשכ"ח, עמ' 9, עיי"ש) המקשים על קביעת מחבריהם, ומה עוד שגם לפירושים הנדפסים המשובשים, שמרובות בהם כנראה ההגהות וההוספות, אין לנו כתבי יד.

פירושים קדומים יותר למס' תמיד ידועים לנו כנראה רק שניים: האחד שהגיע אלינו ונדפס – פ"ר גמ"ה (עד סוף פ"ד), שהוא, כרוב פירושי מגנצא המקוריים, הפירוש המובא בערוך (ראה ערך חשך – ורגמ"ה תמיד כז סע"ב, ערך חי – ורגמ"ה שם לב ע"א, ערך שרטון – ורגמ"ה שם כט סע"ב, ואולי עוד), ויש בו רוב הסימנים שמנו חכמים בפירושי 'מגנצא' (א' עפשטיין, 'Der Gerschom Meor ha-Gola zugeschriebene Talmud-commentar', תהלה למשה: ספר יובל לשטיינשניידר, ליפסיא תרנ"ז, חלק לוועזי, עמ' 115; רי"ן אפשטיין, 'המיוחס לרש"י להוריות', תרביץ, יג [תש"ב], עמ' 222 [מחקרים, ב, עמ' 659]); והאחר של ר' ברוך ב"ר יצחק מחלב, שפירושו לסדר קדשים היה מקובל בין לומדי סדר זה במזרח (ראה אפשטיין, 'לרבינו ברוך מארץ יון', תרביץ, טז (תש"ה), עמ' 50 [מחקרים, ב, עמ' 739] וש' אסף, 'תשובה ומכתב מאת רבינו ברוך ב"ר יצחק מחלב', תרביץ, יט (תש"ח), עמ' 105 והנ"ש) ופירושו למס' תמיד מוזכר כנראה ברשימות ספרים עתיקות. ושמה מותר לשער שלעיתים הוא ר' ברוך שפירושו למס' תמיד מובאים בראשונים ואצל ראשוני האחרונים (ראה לעיל כאן, ובעה"ת שני"ש; ראה כבר ש"ר, תולדות, ח"א עמ' 244) – אלא שכל עניין מפרשי מס' תמיד, מקורותיהם, גלגוליהם וקשריהם טעון עוד בירור וליבון יסודי כשלעצמו, במסגרת תולדות פרשנות סדר קדשים בכלל. [ד"ר שמחה עמנואל מודיעני על כ"י סנקט פטרבורג מס' iv 25, שהגיע כעת למכון לתצלומי כתבייד, ובו פירוש למס' תמיד – כנראה מן הסוג של פירושי מגנצא. מר עוזי פוקס עומד לפרסם פירוש זה, ובמבואו יברר מחדש את כל הידוע לנו על מפרשי מס' תמיד].

נספח ד (במקום הערה 68)

והרי רוב מפרשי תורת כהנים הידועים לנו, בדומה למפרשי מסכתות שקלים ותמיד (ראה לעיל, הערה 50 והערה 61), **שייכים אף הם** (נוסף למפרשים האיטלקיים-הביזנטיים) **לחוג זה של חכמי אשכנז** (ולא אוכל לפרט כאן – ראה לעת עתה: טברסקי, ראב"ד, עמ' 98, ותוסכ"פ, מבוא לח"א, עמ' יד והנ"ש בהערה 3, ויש להוסיף ולהרחיב, ואכמ"ל): **ר' שמואל (החסיד)** – ראה גם יחסי תנאים ואמוראים כ"י ח"ג [מהד' הרב בלוי, ניויורק תשנ"ד, עמ' תשלב (וראה הערת המהדיר שם!)]:
י"ג מדות הללו מנאום רבי הלל ורבי שמואל זל"ע, ושם עוד הרבה), **ר' מאיר ב"ר קלונימוס**, **רבינו שמחה**, **(ר' משה תקו)** (הר"ש משנץ? – ראה שערי ציון, עמ' 37; אבל ראה הנוסח בסדר החכמים, ב, עמ' 235 [וראה כעת שושנה הנ"ל בהערה 64, עמ' 11]), שלא הגיעו אלינו, וכן שני הפירושים האשכנזיים שטיבם עדיין לא נתברר: הפירוש המיוחס לר"ש הנ"ל (הערה 64) והפירוש המיוחס לר' שמואל (כ"י מינכן 59; ראה: א' עפשטיין, מכתב חדשי הנ"ל בהערה 64 והגורן, ד (לעיל, הערה 76), עמ' 90; אפשטיין, REJ (לעיל, הערה 76), עמ' 198 [מחקרים, א, עמ' 284], בעה"ת, עמ' 165 [194], יעדיין לא נתברר – אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 244 [וראה כעת פינקלשטיין הנ"ל; ומהדורת הרב שושנה הנ"ל, ח"ג, מבוא, עמ' 14]; וכן וכן הפירושים המובאים בהם (מפרשים, יש מפרשים, גאונים פירשו [ר' אפרים פירש?]; – וכן מצא מורי הרב בספר זקן שבא מא"י (נדבה ספ"ב [פי' תר"כ קדום? – ראה אפשטיין, מבוא לפיה"ג טהרות, ברלין תרפ"ד, עמ' 107-110 [תרגום עברי, ירושלים ותל אביב תשמ"ב, עמ' צ-צב]), ר' ברוך בר"י ועוד. ובאמת הספר 'תורת כהנים' לא מש מידם של חכמי אשכנז מראשיתם ועד אחריתם, ראה גזירות אשכנז וצרפת (מהד' הברמן, ירושלים תש"ז, עמ' נט): 'מאיר כהן מורמיישא ובידו תורת כהנים [...] והרגוהו [...] אם יהרג במקדש ה' כהן ונביא; תשובות מהר"ל, סי' ע: ספר ישן... פי' מת"כ' [אבל מה שציין י' דינרי, חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 150, הערה 32 – יסודו כנראה בטעות, ראה שערי ציון, מהד' בובר, עמ' 45]; ואפשר שמצאנו רמז כלשהו גם לפי' תו"כ לר"ץ רבו של בעל הרוקח? – ראה מבוא לראב"ה, עמ' 264 [וכעת מ' כהנא, פירושים לספרי הגנוזים בכתובייד', ספר זכרון לרב נסים, ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' קב, הערה 60. וראה גם ש' עמנואל, דיסרטציה, עמ' 32, הערה 28].

ושוב, גם כאן, בתורת כהנים כמו בשקלים וכמו בתמיד, הדמיונות המרובים והקרבה הגדולה שבין הפירושים והמובאות הם שגרמו להצעות השונות לזיהוים של מחברי הפירושים, מבלי יכולת להכריע ביניהם. על כל פנים **בחוג זה הרבו לעסוק בתו"כ כיאה לחסידי אשכנז** (ראה אר"ז, הל' ק"ש, סי' ו, שהביא בשם שוחר טוב: 'אפילו למד כל התורה וחסר תורת כהנים נידון עליהם ביום הדין ואפילו למד תו"כ וחסר מעשה מרכבה כמו כן נידון' – מדרש משלי פ"י, מהד' בובר, עמ' 66, ועיי"ש הערה טז, וראה ראב"ה, הלכות קטנות, עמ' ערב (בשם מדרש קהלת) וס' יחסי תנאים ואמוראים, מהדורת הרב מיימון, ירושלים תשכ"ג, עמ' תמ; וראה א"א אורבך, 'המסורות על תורת הסוד בתקופת התנאים', ספר יובל לג' שלום, ירושלים תשכ"ח, עמ' כה, הערה 119 [ראה מדרש משלי, מהד' יסרצקי, עמ' 63] וראה גם א' עפשטיין, 'לקורות הקבלה האשכנזית', כתבים, ב, עמ' רמ, הערה 43; והשווה מדה"ג בראשית, ירושלים תשל"ה, עמ' תנו, וכאלה עוד). וראה עוד להלן, הערה 77.

בהקשר זה מן הראוי לציין **שפירושו של ר' הלל לתו"כ ולספרי היה נפוץ למדי באשכנז**, והוא מובא הרבה, בשמו ובסתם, בחיבורי הלכות ובפירושי מקראות שלהם (בתוספות שלנו הוא מוזכר רק במס' סוטה – שהן תוספות חכמי שפירא). היחס שבין פי' ר' הלל לפי' הראב"ד לתו"כ טעון עוד

בירור, ראה: טברסקי, שם, וכמה מן הפרטים שם טעונים תיקון, ואכמ"ל [וראה כעת מ' כהנא במאמרו הנ"ל].

נספח ה (במקום הערה 70)

המפרש האלמוני למס' קינים (ויניצאה רפ"ג) משתמש בפירושו של הראב"ד (והרז"ה?), והוא אף מזכירו במפורש בשמו כמה פעמים (כב סעי'ב, כד ע"א 2, שם, ע"ב 1 – ראה שיטה מקובצת שם). זהותו מעורפלת לחלוטין (ראה ר"ז פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 330 ועמ' 337) ונוסח פירושו משובש ביותר, ואילו יחסו לשאר מפרשי המסכת אינו ברור כלל (ראה בעה"ת, עמ' 521 [674] – עיי"ש ועצ"ע). אפשר אולי שגם הוא אשכנזי (תלמיד, תלמידתלמיד הריב"א הזקן (?)) – ראה שם, סוף פ"ד, כג ע"ב, והשווה תוס' פסחים נט ע"א, ד"ה זה בנה; שם, פ"ג, כד סעי"א – ראה שטמ"ק אות יז, אבל כבדפוס גם במלאכ"ש; וראה גם תוס' ספ"א, כב ע"ב, ד"ה לאיזו), ומחכמי צרפת מוזכרים בו רק זקני תלמידי ר"ת. וככל הנראה גם חיבור זה בנוי על פירוש שקדם לו ולא ברור לאיזה שלב יש לייחס את המובאות מן ראב"ד, וצ"ע [פירושי המסכת שבידינו וכן האזכורים והמובאות למסכת זו טעונים עוד בדיקה יסודית. פי' קינים שברשימת ספרים בכתב ידו של ר' יוסף ראש הסדר (TS K 6/70, שו' 30) הוא כנראה פירושו של ר' ברוך ב"ר יצחק מחלב, שפירושו למס' תמיד ושאר מס' קדשים (לעיל, סוף הערה 61) מוזכר גם ברשימה אחרת בכ"י של ר' יוסף (ש' אברמסון, רב יוסף ראש הסדר, קרית ספר, כו [תשי"], עמ' 83, שו' 16 ועיי"ש הערה 3 והערה 27 והנ"ש). דברי ר"ל גינצבורג (מסכת תמיד, על הלכה ואגדה, תל אביב תש"ך, עמ' 65) על מספר מפרשי מס' קינים, מוגזמים. אינני חושב שפי' הראב"ד למסכת הוא הקדום ביותר – ראה תא"שמע, הרז"ה, עמ' 127]. על כל פנים מובאות אלו מפירוש מס' קינים הן מן הקדומות ביותר מתורתו של הראב"ד בספרות אשכנז צרפת, וגם הן מפירושי המסכתות מתחום קדשים [בכ"י סנקט פטרבורג הנ"ל (סוף הערה 61) מצוי גם פירוש אלמוני למס' קינים, וגם הוא מביא במפורש את פי' הראב"ד].

פירוש צרפתי/אשכנזי (?) נוסף, המרבה להשתמש בפירושו של הראב"ד, עובדה שכבר עוררה את חשדותיו של צונץ (ZGL, p. 565), אבל להשערותו לא מצאתי שום יסוד, הוא הפירוש הנדפס בשם 'תוספות שני' למס' עדיות (דפוס ראשון עדות נאמנה, דעסוי תקע"ג [בעה"ת, עמ' 511 – גם מהד"ב, עמ' 297 – בטעות 1843]); הרשום באחרית דבר' של ש"ס וילנא עמ' 7 ב, אות יב, 'משניות ויניצאה רפ"ז עם ראב"ד ור"ש על עדיות, ככל הנראה בטעות יסודו [ראה ש' אברמסון, 'מהדורות 'תוספות שאנץ' למסכת עדיות', סיני, צג (תשמ"ג), עמ' כה ואילך]). פירוש זה, שכאמור משתמש הרבה בראב"ד למסכת זו ומזכירו במפורש כמה וכמה פעמים, ואף מכנהו בשם 'הקונטרס' (פ"ה מ"ג – השווה רש"י, ברכות מ ע"א, פ"ז מ"ג, פ"ז מ"ב; ראה גם אוצר המלך הנ"ל [הערה 69], עמ' 53) ואין הוא מזכיר מלבדו במפורש אלא את רש"י, ר"ת ור"י; ובפ"א מ"ח: 'מורי שיח' (?). ואפשר אולי שהוא לתלמיד הר"ש (ראה פ"ד מ"ג: זרבי' פירש בפירוש המשניות – השווה פי' ר"ש, פאה פ"ז מ"א. ועיי"ש במ"ד נוסח הירוש' כהצעת הר"ש בפאה שם מ"ב (ראה י"נ אפשטיין, 'מדקדוקי ירושלמי', תרביץ, ו [תרצ"ה], עמ' 52 [מחקרים, ב, עמ' 321]); וראה פ"ה מ"ב, ור"ש תרומות פ"א מ"ד). ראה בעה"ת, עמ' 511 – עיי"ש! [במהד"ב עמ' 661 נשמטו הדברים מכול וכול, בלי אומר ודברים, ואף מבלי לציין שהם נוסחו מחדש בפרק על הר"ש משנץ בעמ' 297, עיי"ש]; אלבק, מבוא למשנה, עמ' 246, הערה 13; י' ליפשיץ, מבוא לתוספות הרא"ש, סוטה, עמ' 64. [את המובאה מן הרמב"ם לא מצאתי, ואילו ייחוס הפירוש לרא"ש אינו נראה כלל, אם משווים אותו למובאות בשם הרא"ש שבהכותב' בעין יעקב ושבמלאכ"ש, עיי"ש. כעת ראיתי שהרש"ם בפירושו ל'ירושלמי' עדיות שלו (כ"י) מרבה להביא מפי' הרא"ש, והעניין טעון בדיקה. וראה י' ליפשיץ, מבוא לתוספות שני' למס'

סנהדרין, ירושלים תשל"ד, עמ' 26-27 ודבריו רחוקים מלשכנע]. כאמור, הפירוש טעון בדיקה מחודשת עפ"י כ"י (ועל פיו ועל פי המובאות ברש"י ובמלאכ"ש ניתן גם לתקן במקצת את פי' הראב"ד שממנו אין כ"י) – ועצ"ע.

ואילו פי' הר"ש לעדיות, המוזכר הרבה עפ"י המתרגם פיה"מ לרמב"ם סדר נשים – ראה גם אוצר הספרים של בן-יעקב, אות מ, סי' 2466, וראה 'אחרית דבר' הנ"ל! [במבוא לתוס' הרשב"א על פסחים, ירושלים תשט"ז, עמ' כ, הערה 14, הכוונה כנראה לכ"י של הפירוש הנדפס] – כמדומני שלא השאיר שום עקבות, ראה גם לעיל הערה 74. כמו כן לא מצאתי עקבותיו של פי' הרשב"ץ למסכת. 'פי' קדמוני" למס' עדיות (?) שבס' יחוסי תנאים ואמוראים, ח"א, עמ' תב – טעון עוד בדיקה.